

ZBIGNIEW BABIK
Uniwersytet Jagielloński
zbigniew.babik@uj.edu.pl

DOI: <http://dx.doi.org/10.17651/ONOMAST.61.1.11>

Onomastica LXI/1, 2017

PL ISSN 0078-4648

...*A VADO IN PRUTHENICO SINGURBRAST ET IN POLONICO
SGERS NOMINATO...*

Słowa tematyczne: toponimia polska, słowiańska leksyka topograficzna, *Zgierz*, *Singurbrast*, *żagrica*

Ubočną konsekwencją pokoju kaliskiego, zawartego w 1343 r. między Kazimierzem Wielkim oraz Zakonem Krzyżackim i kończącego czternastowieczną fazę wojen polsko-krzyżackich, było powstanie dokumentów regulujących na piśmie przebieg granicy państwowej między ziemiami zakonnymi i księstwami mazowieckimi. Tych w sumie kilka spokrewnionych tekstów zawiera bardzo podobny zestaw obiektów geograficznych, głównie leśnych i wodnych, wymienianych najczęściej pod nazwami, które jednak — jak pokazuje specjalistyczna analiza — niekiedy wymiennie, w zależności od konkretnego tekstu, ukazują się w postaciach wskazujących na ich zaczerpnięcie bądź to ze staropruskiej (oczywiście przez medium średnioniemieckie), bądź polskiej (staromazowieckiej) tradycji językowej. Wymieniane tam nazwy podawano zazwyczaj w jednym wariancie, bez określenia, jaka ludność ich używała. Bywa jednak i tak, że cechy formalne zapisów lub wyłaniające się z nich brzmienia można w sposób pewny powiązać z proveniencją nazw. Zjawisko to jest względnie niezależne od ściśle rozumianego pochodzenia etymologicznego, dotyczy bowiem również nazw dużych obiektów o niejasnej etymologii. Okazuje się, że w kancelariach krzyżackich już wcześniej powstawały łacińsko- i niemieckojęzyczne opisy przebiegu południowej granicy państwa zakonnego, z których zestawy nazw przejętych od miejscowych Prusów i używanych w środowisku zakonnym zostały przeniesione — niekiedy w identycznej graficznej postaci — do ostatecznych wersji tekstów porozumień współredagowanych z kancelariami książąt mazowieckich.

Materiał nazewniczy tych tekstów był już szczegółowo przedstawiany i interpretowany. Próby te, podejmowane przez archeologów i historyków (Kowalczyk, 1992, s. 37–58; 2003, s. 77–102 passim; Kowalczyk-Heyman, 2013, s. 113–145 passim), pozostawiają jednak wiele do życzenia z punktu widzenia potrzeb i możliwości analizy językoznawczej (por. uwagi autora, 2008). Nie przepro-

wadzano dotąd wyczerpującej analizy filologicznej, wychodzącej od systematycznego zestawienia wariantów występujących w poszczególnych filiacjach tekstowych, a zarazem próbującej wyeksponować te aspekty formalne, które mogą okazać się istotne z punktu widzenia interpretacji językowej. Nie było też prób szerszego spojrzenia, łączącego punkty widzenia i kompetencje badaczy nazewnictwa, z jednej strony, staropruskiego, a z drugiej — polskiego. Efektem jest utrzymywanie się w literaturze (i przenikanie do kultury popularnej) interpretacji — traktowanych często jako niepodważalne — które na gruncie ściśle naukowej metodyki badawczej uznać należy za błędne lub przynajmniej wątpliwe (zob. niżej)¹.

Wśród nazw tych szczególną osobliwość stanowią nazwy brodu na Orzycu, które źródła podają w dwu wariantach, zaznaczając wyraźnie, że jeden z nich używany był przez Prusów, drugi zaś przez Mazowszan. Para ta występuje — w nieco różniących się wariantach formalnych — w łacińskich tekstach umów zawieranych przez wielkiego mistrza osobno z książętami Siemowitem i Bolesławem². Dokumenty, wystawione na zamku w Bratianie nad Drwęcą z datą 8 listopada 1343 r., były sporządzone w dwóch wersjach, różniących się częścią początkową i końcową, opis przebiegu granic jest w nich natomiast wspólny. Z łącznie czterech oryginalnych pergaminów zachował się tylko jeden, otrzymany przez księcia Siemowita. Dokument ten, przechowywany do dziś w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (sygn. I/25 nr 125)³, został wydany z oryginału w PUB III/2, s. 501–503 (nr 615) i NKDMaz II, s. 261–263 (nr 259A). Odpowiednia fraza brzmi: „a vado in Pruthenico Singurbrast et in Polonico Sgers nuncupato”. Przetrzywały

¹ Osobną kwestię stanowi potraktowanie tego materiału w syntezach nazewnictwa miejscowego (Gerullis, 1922; Przybytek, 1993 czy materiał toponomastyczny w nieukończonym pruskim słowniku etymologicznym W. N. Toporowa). W niektórych wypadkach ich autorzy nie zdawali sobie sprawy, że dana nazwa (np. *Grzebsk*) znajduje się w istocie na polskim terytorium etnograficznym i ma wczesną dokumentację o optymalnych walorach źródłowych, na której należy oprzeć precyzyjną rekonstrukcję brzmienia nazw, prapostaci i etymologii.

² Bród stanowił bowiem granicę między posiadłościami Siemowita i Bolesława. Stąd w pierwszym przypadku granica, opisywana zawsze z zachodu na wschód, dochodziła tylko do brodu, w drugim opis rozpoczynało właśnie od niego.

Nieporozumieniem (zawinionym przez K. Būgę) jest pogląd o nazwie miejscowej niezależnej od brodu, a brzmiącej *Zgiersk* (por. Hinze, 1997, s. 158: „Nach Būga (RR 3, 126) ist außer dem o.g. Furtnamen der ON poln. *Zgiersk* (Preuß. UB 1, 224 ← urpoln. **Zbgyr-ysk-(o)* ← galindisch *Zigur-* (apr. *Singuris*) zu erwählen, der sich zum apr. *Zigur verhält, wie lit. *Žiguraitis*, ein 1572 bei Kretinga bezeugter Personennamen”). W obu tekstach (w przypisie na s. 224 PUB I przytoczono fragment filiacji jednej z umów granicznych z 1343 r.) chodzi o ten sam fragment rzeczywistości, ten sam obiekt i *de facto* o tę samą nazwę.

³ W rękopisie rozpoznano ręce dwóch pisarzy: w tytuluaturze notariusza Saula, sam opis granicy wykonano natomiast „mit ganz geringen Abweichungen von der Hand der gleichzeitig mit Saulus in der Hochmeisterkanzlei tätigen Notars Johannes von Alamsdorf” (PUB III/2, s. 501).

dość liczne kopie i transumpty tego tekstu (por. PUB III/2, s. 501–502), których materiał wobec zachowania oryginału nie ma samodzielnej wartości. Warto jednak dodać, że insert z oryginalnego dyplomu zamieszczony został w dokumencie Zygmunta Luksemburskiego z 6 stycznia 1420 r. Kopia tego dokumentu z pewnego kopiarusza klasztornego, przedrukowana w „Preußische Sammlung” (II, s. 648) stała się podstawą wydania B. Ulanowskiego (Kuj, s. 311–312 (nr 26)). Postacią nazwy jest w nim <Sziger>.

Dokument otrzymany przez stronę krzyżacką zaginął, zachowały się jedynie jego transumpty wykonane dla wielkiego mistrza Winrycha z Kniprode w 1356 r. i wielkiego skarbnika Swedera z Pellandu w 1360 r. (PUB III/2, s. 503–504 (nr 616); NKDMaz I, s. 261–262 (nr 259B)), a także kilka innych filiacji, określanych jako kopie piętnastowieczne (PUB III/2, s. 503–504; Suchodolska, 1980, s. 102–103). Opis granicy zasadniczo nie różni się od zawartego w omówionym wyżej dokumencie „bliźniaczym” (w obu wspomnianych kodeksach dyplomatycznych <Sgers>), ale w wydaniu J. Voigta (CDPr III, s. 61 (nr 39) oraz 116 (nr 87)), opartym na obu najstarszych transumptach, widnieje postać <Egers> (błędne odczytanie wydawcy?). Taka sama forma znajduje się w wydaniu Lites (II, s. 182, przypis 1), opartym na dwóch piętnastowiecznych kopiach krzyżackich.

Druga z umów znana jest tylko w wersji otrzymanej przez Krzyżaków (po dyplomie wystawionym przez wielkiego mistrza dla księcia Bolesława III nie pozostał żaden ślad), również tylko z późniejszych filiacji oryginału — dwóch transumptów dla mistrza Winrycha (1356), transumptu dla wielkiego skarbnika Swedera (1360) oraz kopii piętnasto- i szesnastowiecznych⁴. Starszy z transumptów (PUB III/2, s. 504–505 (nr 617); NKDMaz II, s. 263 (nr 260)) przekazuje frazę: „ad vadum in Pruthenico Singurbrast et in Polonico Sgersc nuncupatum”; w drugim transumpcie w tym miejscu widnieje postać <Sgersk>. Zapis z transumptu 1360 r. zarówno wydawcy PUB, jak i J. Voigt (CDPr III, s. 62 (nr 40))

⁴ Ich najpełniejszy przegląd daje wydawca PUB (III/2, s. 504–505). Powiązania alternujących form nazwy z poszczególnymi rękopisami nie przeprowadzono, jak dotąd, w sposób właściwy. Wydawcy NKDMaz II wskazali jako miejsca wcześniejszych wydań PUB, CDPr, Ulanowskiego (Kuj) oraz Lites, nie wspominając, że podstawami ich były częściowo różne rękopisy. E. Suchodolska (1980, s. 102–103) opisała (głównie za charakterystyką w PUB) warianty wystawione przez książąt mazowieckich i otrzymane przez Zakon (charakteryzując je jako fizycznie wytworzone przez skrybów krzyżackich dyktaty, co jest wątpliwe z uwagi na pisownię nazw polskich, sugerując wierne zreprodukowanie zapisów przedłożonych przez kancelarie książęce). Odpowiedzialny za opracowanie źródeł monografii mikrotoponimii staromazowieckiej A. Wolff zaczerpnął postać nazwy wyłącznie z wydania Ulanowskiego (Wolff, Rzetelska-Feleszko, 1982, s. 206; por. Kowalczyk, 1992, s. 42, przypis 67). Nawet E. Kowalczyk, która zebrała najpełniejszą kolekcję zapisów wraz z miejscami (poza którą nie wychodzę w niniejszym opracowaniu), zestawiała odmienne postacie nazwy łącznie (2003, s. 91), nie przypisując ich do konkretnych miejsc wskazywanych źródeł.

odczytali jako <Egersk>. W regestach zakonnych (RegTeut, s. 92 (nr 758)) opublikowano wypis z insertu dokumentu z zabytku z czerwca 1420 r., w którym nazwę brodu zapisano jako <Szczerzs> (pro *<Szgerzs>; również postać innych zawartych tam nazw różni się od widniejących w oryginale).

Wydaje się zatem, że w dokumentach oryginalnych znajdowały się dwie graficzne postacie nazwy polskiej: <Sgers> (w pergaminie Siemowitowym) i <Sgersc> lub <Sgersk> (w Bolesławowym). Nie dysponując niezależnymi przekazami, relację między nimi bardzo trudno byłoby ustalić w sposób jednoznaczny, pierwszy zapis wskazywałby bowiem na brzmienie *Zgierz*, drugi zaś — raczej na *Zgiersk*. Za każdą z tych możliwości przemawiają określone argumenty. Być może nieoczekiwane <-c> pojawiło się w konsekwencji odczuwania przez pisarzy izofunkcyjności litery <s> i dwuznaku <sc>, dokumentowanej przez wiele zapisów średniowiecznych. Jednakże same teksty NKDMaz II (nr 259–260) nie zawierają żadnego innego przykładu takiego nieoczekiwanego użycia digrafu <sc>. Można byłoby jednak liczyć się z prawdopodobieństwem omyłkowego opuszczenia litery <-c> podczas zapisywania nazwy, czyli z *lapsus calami* (prawdopodobnego zwłaszcza wówczas, gdyby autorem pergaminu miał być pisarz krzyżacki). Zapisywanie frykatywnego *ř* za pomocą dwuznaku <rs> jest bardziej typowe dla XIII niż dla XIV w., ale w wygłosie uzus taki spotyka się stosunkowo często (zob. niżej). Poważnym argumentem przeciwko brzmieniu *Zgiersk* są z kolei ustalenia M. Mycawki (2012, s. 148–150), wedle której w oryginalnych mazowieckich zabytkach XIV w. zdecydowanie dominuje wariant w rodzaju jakimś tej struktury nazwotwórczej (-*ska*). Najmniej, wbrew pozorom, prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że dwoistość pisowni odzwierciedla współistnienie w terenie wariantów *Zgierz* i *Zgiersk*.

Wiążącą odpowiedź na pytanie o rzeczywiste brzmienie nazwy w późnośredniowiecznej polszczyźnie mazowieckiej dają jednak późniejsze przekazy. Teksty czternastowiecznych umów granicznych zostały powtórzone w aktach odbywających się w węgierskiej Budzie w 1411 r. negocjacji pokojowych między Zakonem i stroną sprzymierzoną, opublikowanych w Lites II. Na s. 179 tego wydawnictwa znajdujemy podany przez stronę mazowiecką opis granicy zawierający frazę „a vado dicto Szegrz in Polonico et in Pruthenico Singubrast” (sic!). Na s. 182–183 przytoczono tekst pergaminu Siemowitowego, ale pisownia nazw w tym przytoczeniu odbiega niekiedy od oryginału w kierunku silniejszej polonizacji nazewnictwa. Odpowiedni fragment brzmi tam: „a vado in Pruthenico Singubrast (sic!) et in Polonico Szigersz”. Osobliwe, nieznanne skądinąd <-i> można próbować objaśniać podświadomym uleganiem przez pisarza wpływowi wcześniej wymienionego wariantu pruskiego lub wręcz fonotaktyki węgierskiej.

Osobliwość zawiera natomiast tekst wniesionej przez księcia Siemowita IV propozycji regulacji przebiegu granicy, wydrukowany w Lites II na s. 194.

Odpowiedni fragment brzmi: „in Polonico Strzegrz”. Postać nazwy, choć intuicyjnie współrzeczna, w pierwszej chwili wydaje się zupełnie niezrozumiała, jakkolwiek pisownia innych nazw w tym fragmencie budzi pełne zaufanie. Nasuwa to myśl, że grafia <Strzegrz> została z rozmysłem uwspółcześniona (dostosowana do rzeczowego brzmienia obowiązującego w pierwszej dekadzie XV w.). Czy jednak można uznać ją za przekazaną wiernie?

Otóż kluczem do zrozumienia postaci *Strēgr̥* (*Zdřegr̥*?), sugerowanej przez grafie, jest uznanie występowania w nazwie nie *Z-*, a *Ž-* (prapostać *Žgieř*, *Žegřa*, o której niżej). Pierwszym stadium ewolucji byłoby wówczas asymilacyjne zlikwidowanie porządku głosek *ž ... ř*. Zaobserwowano (por. Bańkowski, 1980a, s. 6–7), że zwłaszcza w wypadku sekwencji *žVř* (nieprzedzielonych inną spółgłoską) pod koniec średniowiecza pojawiła się silna tendencja do jej likwidacji, przybierająca zazwyczaj postać metatezy (np. w toponimach dzierzawczych z drugim członem *-žyrz > -rzyż*), niekiedy jednak także asymilacji *ř ... ř*. Jako przykład posłużyć może toponim *Rzerzęcice* (urzędowo *Rzerzęczyce*), nazwa wsi pod Częstochową (gm. Klomnice), por. zapis *Scherzaczyce* (1511–1523) ŁLB I, s. 518 (ale *Rzeschanczicze*, *Rzerzanczyce* (1470–1480) LB III, s. 150, 152; *Rzchiczice* (1511) ŹDz XIII, s. 206), gw. *żeżyńcice* (pochodne najpewniej od antroponimu *Žyržeta*, zob. Bańkowski, 1980a, s. 6–7; NMPol XII, s. 153 s.v.), zapewne też nazwa ‘rzeżuchy’ w dawniejszej postaci *rzerzucha*, przy prawdopodobnej prapostaci **žerjucha*, sugerowanej przez staroczeski fitonim *žeřucha > řeřicha*, słowackie *žerucha*⁵ (zob.: Boryś, 2005, s. 535, s.v. *rzeżucha*; Bańkowski, 2013, s. 243, s.v. *rzerzucha*). Powstałaby zatem postać przypadków zależnych *Rzegrz-* [*řegr̥-*], która z racji swej osobliwości/izolacji byłaby szczególnie podatna na perintegracyjne wchłonięcie przyimka *s* lub *z*, przekształcając się w postać *Srzegrz*. Taki nagłos ([*sř-*], [*sř-*]), dzięki obecności elementu drżącego, spełniał już warunek pojawienia się fonetycznej epentezy *-t*⁶. Na Mazowszu zjawisko epentezy jest dość rzadkie, zostało jednak stwierdzone w kilku toponimach (np. *Śrżeżogi > Strzeżogi*, wieś pod Mławą, por. Bańkowski, 1980b, s. 109–110). W ten sposób już na początku XV w. mogła upowszechnić się innowacyjna postać *Strzegrz*. Konsekwencją przyjęcia jako wyjściowej postaci *Žegrz-* jest jednak podważenie wiarygodności pruskiego pochodzenia nazwy z racji nietypowości substytucji pruskiego *z-* staropolskim *ž-*.

Najstarszy przekaz postaci pruskiej <*Singurbrast*> pojawia się w zachowanym tekście opisu odpowiedniego fragmentu granicy (NKDMaz II, s. 250–251 (nr 247)), przygotowanym zapewne do wewnętrznego użytku urzędników zakonnych, a datowanym na 1341 r. (zatem jeszcze za rządów Dytrycha z Altenburga). W tekście

⁵ W tym ostatnim wypadku wczesna regularna dyspalatalizacja **ř* zapobiegła dalszym zmianom.

⁶ Por. znane przykłady: *stręczyć* (od XVII w.) < **sręczyć*, gw. *strękowiny* obok *zrękowiny* i *srękowiny* (zob. Boryś, 2005, s. 580, s.v. *stręczyć*).

tym brak, co rozumiałe, wariantu polskiego nazwy. Nieco odmienna postać <[uff dem forte] *Singirbrast*> pojawia się w listach wielkiego mistrza do księcia Janusza I z 1420 r. (CEV I, s. 478, przypis 1; por. Kowalczyk, 2003, s. 59, 214), w których okolice brodu zaproponowano jako miejsce spotkania władców. W insercie umowy do dyplomów z 6 stycznia (Zygmunta Luksemburskiego; miejsce wystawienia: Wrocław) i 1 czerwca 1420 r. pojawia się dwukrotnie forma <*Singubraster*>⁷ (RegTeut II, s. 92 (nr 758), 232 (nr 2017)). W dokumentach zredagowanych na dworze Zygmunta Luksemburczyka około 1411 r., odzwierciedlających zapewne nowszy uzus mazowiecki, występują postaci <*Singubrast*> (dwukrotnie; zob. wyżej) i <*Szimgubrast*> (Lites II, s. 194). Ostatnia wzmianka o brodzie pochodzić ma z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XV w. (Kowalczyk, 2003, s. 214, przypis 401; bez przywołania postaci nazwy). Bałtyści wcześniej dostrzegli podobieństwo wariantu pruskiego do zaświadczonej w „Słowniku elbląskim” nazwy ‘szyczygła’ <*Singuris*> (SE 734; zapis oddaje zapewne brzmienie *zingur^s*), mającego odpowiedniki w innych językach bałtyckich. Żaden z zaświadczonych wariantów polskich nie daje się jednakże objaśnić, jeśli wychodzimy od takiej właśnie postaci (oczekiwalibyśmy brzmienia †*Zęg-* > czternastowiecznego †*Zieg-* ~ †*Ziag-*, przy zupełnie późnym zapożyczeniu może też †*Zing-*). Zwrócono wobec tego uwagę na obecność w języku łotewskim wariantu bez śladu rezonansu nosowego (*žiguris*, z niejasnym *ž-* zamiast oczekiwanego †*z-*), który mógłby stać się wiarygodnym etymonem naszej nazwy — odpowiednio wcześniej zeslawizowana postać **Zigur-* mogłaby zostać przejęta jako **Zbgbr’-* (temat na *-*io-* lub *-*i-*), co rozwinęłoby się w postać, która mogła zostać oddana jako <*Sgers[c]*> w źródle polskim z pierwszej połowy XIV w. (Būga RR III, s. 126; Gerullis, 1922, s. 157;

⁷ Intrygujące jest występujące tylko w tych dwu przekazach zakończenie <-er>, nieoczekiwane także w hipotetycznej formie pruskiej. Nasuwa się pytanie, czy nie mamy tu do czynienia z omyłkowym rozwiązaniem obecnej w protografach abrewiatury <-is> (postać pruska brzmiała najpewniej właśnie **Zingurbrast^s*; por. lit. *brāstas* ‘bród’ obok *brastà*, łot. *brasts* ‘ts.’). Część form pruskich wspomnianych w opisach granic zawiera, jak się wydaje, pruskie męskie końcówki fleksyjne (np. nazwa lasu nad Omulwią <*Ynatus*> czy też <*Aretis*> jako hipotetyczna pruska nazwa Orzyca). Od strony paleograficznej pomyłka taka wydaje się możliwa, obie abrewiatury miały bowiem zbliżony kształt. Skrót połączeń z <-s> przypominał kształtem ustawioną ukośnie pętlę; abrewiatury połączeń z <-r> miały kształt bardziej zbliżony do współczesnego apostrofu, ale w konkretnych realizacjach mogły one upodabniać się do pętli (zob. Semkowicz, 2007, s. 429–432). Trudniej odpowiedzieć na pytanie, czy możliwe jest, by abrewiatura zawarta w którymś z protografów została pominięta przez późniejszych kopistów, by żaden z wydawców abrewiatury nie zauważył i nie zasygnalizował (dotyczy to zwłaszcza wydawców oryginalnego dyplomu) względnie odpowiednia abrewiatura występowała tylko w serii protografów macierzystych insertów z 1420 r. Nie można też nie zauważyć, że większość mikrotoponimów pruskich zawierających ten termin w drugim członie nie ma końcówki fleksyjnej; niekiedy pojawia się „nijakie” (?) <-un>, a <-is> prawdopodobnie nie występuje (zob. Smoczyński, 2007, s. 69, s.v. *brastà*). Może raczej jakaś niedoskonałość zapisu końcowego <-r> została omyłkowo wzięta za abrewiaturę i rozwiązana jako <-er>.

Hinze, 1997, s. 158). O nazwie jednak dyskutowali również poloniści, którzy z kolei dostrzegli podobieństwo postaci <Sgers> do kilku toponimów występujących w głębi polskiego obszaru etnograficznego (Kowalczyk, 1992, s. 41–42; 2003, s. 91; Wolff, Rzetelska-Feleszko, 1982, s. 206).

Nazwa poznańskiego Żegrza ukazuje się po raz pierwszy w akcie lokacyjnym miasta z 1253 r., zachowanym w transumpcie z 1298 r., jako <Zegrow> (KDW I, s. 286 (nr 321)). Taka postać nie powtarza się już w późniejszych przekazach. Kolejne zapisy pochodzą dopiero ze schyłku XIV w., przekazując brzmienie *Żgierz* i *Żegierz* (<Szgerz> (1388) Leksz I, s. 39; <Szgerz> (1389) WRS I, s. 98; <Zegersz> (1391) Leksz I, s. 115; <Segersz> (1393) Leksz I, s. 159; <Szegersz> (1394) Leksz I, s. 196; <Sgersz> (1397) Leksz I, s. 280). Zapewne nie można tutaj zaliczyć przytaczanej z pytajnikiem przez Z. Zagórskiego (2008) formy *Zgirsza* (Leksz I, s. 252), odnoszącej się raczej do *Zgirzyc* na zachód od Poznania. W XV w. notowano zazwyczaj brzmienie *Żgierz* (*Zgierz?*): <Sgerz> (1402) KZP, s. 189; <Zgerz> (1403) KZP, s. 248; <Sgerz> (1405) Kozierowski, 1916, s. 473; <Sgerz> (1405) WRS I, s. 275; <Szgerz> (1428) KDW IX, s. 144 (nr 1171); <Zgerz>, <Sgerz> (1452) ARP I, s. 381; <Zegrz> (1465) ARP I, s. 381; <Sgerz> [w matrikule] (1499) MRP II, s. 88 (nr 1402)). Osobliwa i całkowicie izolowana forma <Gyerz>, przekazana przez pochodzącego z innej części Polski Długosza (LB I, s. 510), może być kwestionowana (omyłkowe pominięcie nagłosowej spółgłoski?). Również <Zegir> ((1440) ARP I, s. 61) nie budzi zaufania (wpływ postaci niemieckiej?). Na początku XVI w. notowano jeszcze postać *Żgierz* (<Sgersz> (1505) Kozierowski, 1916, s. 473; <Zgierz> (1518 [w matrikule]) MRP IV/1, s. 155; <Zgierz> (1524 [w matrikule]) MRP IV/1, s. 259; <Szgyerzs> (1524 [w matrikule]) MRP IV/1, IV/2, s. 400). Najdawniejsze poświadczenie jednosylabowego brzmienia z odmiennym umiejscowieniem samogłoski pochodzi z początku XVI w. (<Zegrs> (1505) ARP III, s. 117, nieco późniejsze <Zekrz> (1508) Mika, s. 1; <Zegr> (sic!) (1515) MRP IV/1, s. 147 (nr 2541); <Zegrz> (1563) Mika, s. 9; <Zegrz> (1583) Mika, s. 30), a sugerująca wprost obecność szumiącej forma <Żegrz> dopiero z drugiej połowy XVI w. ((1577/78) Mika, s. 23). Kolejne niekonsekwentne zapisy postaci z <Ż-> pochodzą z XVII w. (<Żegrze> (1622, kopia z XVIII w.) Mika, s. 30; <Żegrza> (gen. sg.) Mika, s. 55; <Żegrzem> Mika, s. 70). Pierwszy przekaz formy z końcówką -e w mianowniku pochodzi z 1510 r. (<Zegrze> (1510) KUDP, s. 43), a po tej dacie postać bezkońcówkowa pojawia się tylko raz (<Zegrz> (1580) *ŹDz* XII/1, s. 43). W większości źródeł z XVI–XVIII w. również brak konsekwentnego rozróżnienia syczących i szumiących, ale w tym czasie ustala się już konsekwentnie pisownia wskazująca na dźwięczną (<Zegrze> (1593) APPPoz I (kolekcja 723), s. 28; <Zegrze> (1617) Mika, s. 55; <Zegrze> (1661) LuWlqpXVII/2 I, s. 45). Dalsze zapisy z <Ż-> pochodzą już z XVIII w. i w tym stuleciu one dominują (<Żegrze> (1716) LuWlqpXVII/2 I,

s. 154; <Żegrzem> (instr.) (1718, kopia XVIII w.) LuWlkpXVII/2 I, s. 172; <Żegrza> (gen.) (1720) LuWlkpXVII/2 I, s. 174; <Żegrze> (1742) APPPOz I (kolekcja 723), s. 6; <Żegrze> (1777) Mika, s. 235; <Żegrze> (1778) APPPOz I (kolekcja 1467) k. 14; <Żegrza> (gen.) (1786) APPPOz I (kolekcja 723), s. 25; <Żegrze> (1789) Mika, s. 323), wtedy też pojawiają się jednoznaczne przekazy obocznej formy *Zegrze* (<*Zegrzem*> (instr.) (1756) APPPOz I (kolekcja 723), s. 64; <*Zegrza*> (gen.) (1765) APPPOz I (kolekcja 723), s. 67; <*Zegrze*> (1780) Rog–Rusz, mapa 10; <*Zegrze*> (1791) MpPertPoz; <*Zegrze*> (1793) WąsOP, s. 420; <*Zegrze*> (1795) Rog–Rusz, mapa 13). Postacie takie występują do okresu powojennego (<*Zegrze*> (1802–1803) Gilly; (1859) Chrzan, sekcja XVIII Poznań. 15; (1860–1862) PSUP; (1887) Callier, s. 19; (1902) Mycielski 1902, s. 120; (1926) Skor X, s. 75; (1927) DP II/2, mapa 5; (1935) MTWIG; (1938) PSMP I; (1948) PSMP II; (1956) PDCP; (1958) PPDC), choć część zapisów niezawierających *Ż* pochodzi ze źródeł niemieckich, gdzie nie używa się tej litery (<*Zegrze*> (1820, 1830–1831) Rog–Rusz, mapa 17; <*Zegrze*> (1846) PlatOHS, s. 344; <*Zegrze*> (1907) VSSOP). Być może na wybór postaci *Zegrze* wpłynęła, zwłaszcza w nowszych czasach, postać nazwy *Zegrza* nad Narwią (Zalewem *Zegrzyńskim*), choć miejscowość ta stała się znanym lotniskiem dopiero w okresie powojennym. W źródłach z XIX–XX w. odnotowano kilka przekazów postaci *Żegrze* ((1807–1812) Gaul; (1909) SłupS, s. 64; (1926) Zalewski, s. 35; (1933) BobSWM, s. 177). Współcześnie nazwa brzmi *Żegrze* (UN XCIII, s. 7⁸; PRNG; Wikipedia; oficjalne strony internetowe miasta Poznania). Historycznie przekazano też kilka derywatów nazwy: nomen originis <*Zegrzanie*> (1756) APPPOz I (kolekcja 723), s. 64; <*Zegrzanow*> (gen. pl.) (1769) ibidem, s. 67, przymiotnik <*Pole Zegierskie*> (1780) Rog–Rusz, mapa 10; <*Łąki Zegierskie*> (1780) CzarPH, s. 10. Trzeba zatem przyjąć, że w XVI(?)–XX w. współlistniały oba warianty, ale starszeństwa nie sposób ustalić na drodze analizy grafii zapisów. Z. Zagórski (2008, s. 135) przyjmował zmianę asymilacyjną (*Zegrze* > *Żegrze*), byłoby to jednak sprzeczne z rozpoznaną i opisaną wyżej tendencją unikania *ż* ... *ř*, zmiana, zapewne o podłożu dysymilacyjnym, przebiegała zatem w kierunku przeciwnym⁹.

Występowanie formy na *-ow-* w najstarszym zapisie jest poważną wskazówką sugerującą dzierżawczą genezę tej nazwy, implikującą jako etymon nazwę osobową. Wówczas dwoistość derywacji wyjaśnić można konkurencją dwu odmiennych struktur dzierżawczych (derywaty na **-j-* i **-ov-* od *Żegr[a]*) przy oczywistości eponimicznego antroponimu. Wprawdzie w zapisach toponimów polskich spotyka się sporadyczne zapisywanie postaci sugerujących *-ov-* również tam, gdzie

⁸ Na tej samej stronie w trzeciej kolumnie jednak „Zegrzynka, -ki, rów w Zegrzu” (sic!).

⁹ Za pierwotnością *Ż* przemawia też tradycyjna niemiecka nazwa *Żegrza Schekendorf*, mogąca sięgać nawet doby lokacji miasta w połowie XIII w. (pierwotne **Schekerndorf* utraciłoby pierwsze *-r-* na drodze dysymilacyjnej).

jego rzeczywiste występowanie „w terenie” wydaje się mało wiarygodne (jest to tzw. toponimizacja zapisów)¹⁰, lecz w tym wypadku nazwa topograficzna na *-rz* jako punkt wyjścia wydaje się mało prawdopodobna. Musielibyśmy bowiem przyjąć nie tylko zapisanie ówczesnego *ř* jako pojedynczego <ř> (co w połowie XIII w. jest jeszcze możliwe), ale i zapis *-ew-* jako <ow> (lub wręcz rzeczywiste funkcjonowanie alternantu *-ow-* po spółgłosce miękkiej w tej nazwie), wreszcie także wprowadzenie do takiego „papierowego” derywatu postaci alternacyjnej rdzenia nazwy, która występowała w przypadkach zależnych, ale nie w mianowniku. Skłonny byłbym zatem oddzielać poznańskie *Żegrze* od pozostałych omawianych niżej nazw, uchylając się zarazem od zajęcia całkowicie jednoznacznego stanowiska.

Zgierz ukazuje się na kartach historii w 1231 r., jako miejsce wystawienia jednego z dokumentów biskupa kujawskiego Michała (CDP I, s. 34 (nr XX)). Przekazaną postać <Sguyr> (s. 34) należy jednak złożyć na karb niespolegliwości filologicznej tego dyplomu¹¹. Niekiedy uwzględnia się tutaj formę <Zcgey> (pro *<Zcgerz>?), zapisaną z datą 1248 (według kopii z XVII w.) w Kuj, s. 184 (nr XII). Również zdeformowany jest znany tylko z późniejszej kopii zapis <Signe> (pro *<Sigrze>), zazwyczaj identyfikowany z tym miastem (1257, kopia z 1318 r., znana z transumptu z XVI w., zob. Zajączk II, s. 207). Pozostałe zapisy nie budzą już większych zastrzeżeń, zaświadczać jedynie przejściowe użycie mianownika *Zegrz* (*Żegrz?* <Shegrz> (1318, kopia z 1401 r.) z KDM nr 573 oraz bardzo późny <Zegrz> (1793) MpPertŁęcz, por. <Sger> (1255, kopia z 1579 r.) CDP II/1, s. 55 (nr LXIV), <Zger> (1295) CDP II/1, s. 136 (nr CLVII), *Zgierz*, w kopii z XIX w. z uwspółcześnioną postacią i ortografią (1372, kopia z 1599 r.) Zajączk II, s. 207; <Szgerzs> (1345, kopia z XV w.) ibidem; <Szgh(er)z> (1388) Łęcz I, s. 62 (nr 661); <Szgherz> (1388) ibidem, s. 87, 90 (nr 938, 965); <Szgerz> (1389) Hb., s. 6 (nr 54); <Sgers> (1390) Łęcz II, s. 417 (nr 3532); przymiotnik <Sgerensis> (1390) ibidem, s. 420 (nr 3552); <Szgerzs> (1398) Łęcz. I, s. 548 (nr 5700); <Szgerz> (1400) Łęcz. II, s. 775 (nr 6548); <Sgyerz> (1511–1523) ŁLB II, s. 385; <Zgierz> (1576) ŻDz XIII, s. 63, 122; <Zgiersz> ibidem, s. 113; <Zgierz> (1628–1632) LuWlkpXVII III, s. 18; później tylko *Zgierz*. Jednocześnie przekazy dopełniająca z XVI w. (<Z Zegrza> (1565–1566) LuWlkpXVI II, s. 159; <od Zegrza> ibidem, s. 160) przy zdecydowanej przewadze postaci mianownika *Zgierz* sugerują utrzymywanie się alternacji *Zgierz*, *Zegrza* itd. co najmniej do

¹⁰ Przykładem jest <Schonskowo>, jako jeden z zapisów nazwy mazowieckiego Sońska (MK 18, 132).

¹¹ Zapisano tam trzykrotnie <Lybotin> (*Lubotyń*), dwukrotnie <Barchoviz> (*Barkowice*). Imię Władzisław figuruje jako <Logizlao> (abl. sg.). Nazwę powinności *poradne* zapisano bez *d* (<poralne>), imię księcia Siemomyśła jako <Zemomisto>. Imiona większości wzmiankowanych książąt są natomiast zapisane w miarę poprawnie (<Conradus>, <Conrado>, <Bolezlao, Casimyro, Semovito>, co tłumaczyć należy ustabilizowaniem ich postaci w ówczesnej praktyce kancelaryjnej.

połowy tego stulecia. Zastanawiające są jednak zaskakująco późne przekazy sugerujące wygłosowe *-r* (zapis z 1295 r. i zwłaszcza z 1388 r. <*Szgher*> Łęcz. I, s. 90 (nr 964)).

Nadnarwiańskie Zegrze poświędzono prawdopodobnie od 1237 r., gdy w jednym z dyplomów Konrada Mazowieckiego, wystawionym w nieodległym Pułtusk, jako świadek wzmiankowany został niejaki <*Olrucus de Siger*> (CDMas, s. 420 (nr 365)). Późniejsze przekazy pochodzą ze źródeł mazowieckich, a ich identyfikacja — o ile nie mamy tu do czynienia z dwoistością osad o tej samej nazwie, położonych blisko siebie — nie budzi większych wątpliwości (<*Sgersz*> (1349, wg transumptów z lat 1463 i 1465) KDKMaz, s. 60 (nr LXX); <*de Szerz*> (1423) Zakr. I, s. 114 (nr 1340); <*Szgerz*> (1425) MKsM I, s. 21 (nr 127); <*Sgerz ... Szerz*> (1428) ibidem, s. 119 (nr 798); <*Sgerz ... Sgers*> (1428) ibidem, s. 94 (nr 601); <*Sgyerz ... Szerz*> (1429) ibidem II, s. 19 (nr 101); <*Sgerz*> (1434) ibidem, s. 89 (nr 452); <*Szgerz*> (1434) Zakr. II, s. 29 (nr 279); <*Sgerz*> (1434) ibidem, s. 67 (nr 731); <*Szgrzerz*> (sic!) (1436) ibidem, s. 179 (nr 2004); <*Szgyerz*> (1436) ibidem (nr 2006); <*Sgyerz*> (1437) ibidem, s. 236 (nr 2607); <*Sgyerz*> (1530) Pułt., s. 382; <*Zgierz, parafia Zgierska*> (1576) ŻDz XVI, s. 315). Część zapisów średniowiecznych pochodzi ze źródeł pisanych w staropolszczyźnie (<*omastho Sgyerz*> (1424) Zakr. I, s. 23 (nr 253); dwukrotnie <*osgersz*> (1424) ibidem, s. 45, 46 (nr 523 i 543)). W XVI w. udokumentowano także postać przymiotnika *zgier(z)ski* (<*vincentego zgyerzkyego*> (1517) Warsz, s. 214 (nr 2200); <*vincentego zgyerzskiego*> (1519) ibidem, s. 216 (nr 2215); <*Stanislawowi Sgierskiemu*> (1565) LuMazXVI I, s. 146). Z zapisów wynika utrzymywanie się brzmienia *Żgierz* (*Zgierz?*) przez całe średniowiecze i później, a pierwszy znany mi przekaz formy nijakiej pochodzi z 1827 r. (Tabella II, s. 327, tak samo SG XIV, s. 562; ibidem XV, s. 718; UN CXXXII, s. 20 i inne pomniejsze źródła), ale według Wikipedii postać męska trwała mniej więcej do XVII w. Również w tym wypadku za praktycznie pewne uznać należy utrzymywanie się alternacji nom.-acc. *Zgierz* : *Zegrza* itd. co najmniej do drugiej połowy XVI w. (zapis <*do Zegrza*> (1565) LuMazXVI I, s. 27).

Dyskusyjne, ale możliwe jest przywołanie tu nazwy Zegrza Pomorskiego (niem. *Seeger*). Nazwa ta pojawia się w XIV w. (<*Seger*> (1351) Lorentz 1964, s. 109); niezbyt liczne zapisy poświadczają jednak nieprzerwane funkcjonowanie postaci *Se(e)ger* (<*Seeger*> (1572) MVPR, s. 365; <*Seger*> (1618) Lubin; <*Seeger*> (1790) Schmettau; <*Seeger*> (1804) MVPR, s. 472, por. Belchnerowska, 1995, s. 81). Związek tej nazwy z wymienionymi wcześniej jest prawdopodobny, ale niemożliwy do udowodnienia. W szczególności nie sposób ustalić jej słowiańskiej charakterystyki gramatycznej sprzed germanizacji (postać synngulatywna czy pluralna? maskulinum czy neutrum? temat miękki czy twardy?). Dość nieoczekiwana jest również długość samogłoski rdzennej

w substytucie niemieckim; jeżeli nazwa pomorska brzmiała *Žgierz*, to samogłoska wstawna, rozbijająca grupę spółgłoskową, powinna być raczej krótka. Należy jednak pamiętać, że toponimy słowiańskie często były zapożyczane do średniowiecznych gwar niemieckich w formie przypadków zależnych (zwykle miejscownika lub dopełniacza); tu w obu, niezależnie od brzmienia mianownika, występowało *Žegrz-* (-*e-* rozbijające grupę spółgłoskową typu *gr* jest w niemieckich transpozycjach onimicznych zjawiskiem typowym).

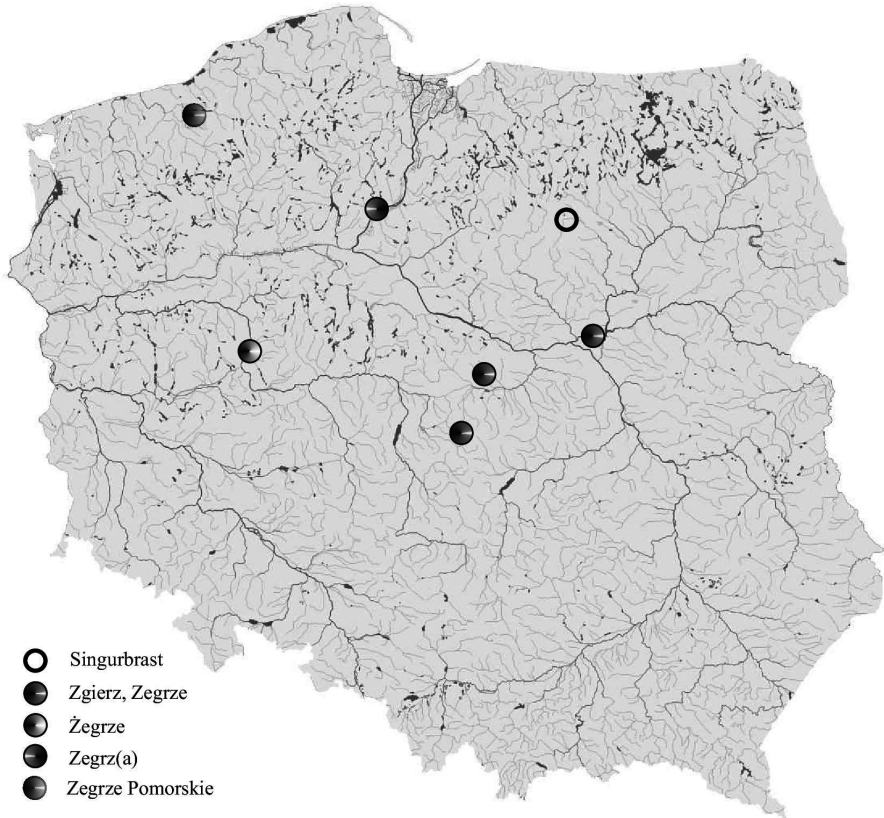
Znaleziono nadto dwie dalsze nazwy wykazujące podobieństwo lub identyczność z powyższymi postaciami toponimów. W tekście lustracji królewskich pomorskich z 1565 r. (LuPom, s. 167) we wsi Przechowo nad Wdą (dziś zachodnia dzielnica Świecia nad Wisłą) zapisano nazwę jeziorną <*Zegrzq*> (instr. sg.)¹², na której podstawie niezupełnie poprawnie zrekonstruowano mianownik *Zegrza* (Jakus-Borkowa, 1989, s. 70). Jest to niestety jedyne poświadczenie, pozbawione kontekstu gramatycznego; nie wiemy zatem, czy forma stanowi postać instr. nazwy żeńskiej na *-a*, czy może takąż postać femininum na spółgłoskę. W tym ostatnim wypadku chodziłoby zapewne o reinterpretację dwuznaczej formy mianownika(-biernika) **Žegrz* (**Žegrz?*). Nie można wykluczyć, że zaszeregowanie do żeńskiego paradygmatu fleksyjnego było dziełem samych lustratorów, którzy mieli okazję słyszeć tylko formę mianownika(-biernika) **Žegrz*; byłaby to forma zasadniczo zgodna z pozostałymi nazwami, różniąca się od nich uogólnieniem rdzenia przypadków zależnych przy zachowaniu dawnego rodzaju męskiego.

Na mikrotoponim *Zgierz -a*, gw. *zgiesz*, *-ża* (nazwa części wsi Zgoda w pow. Łowicz) natrafiłem podczas ekscerpcji tzw. profesorskiego maszynopisu „Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych”. Zapewne w konsekwencji przeoczenia czy niedbałości redaktora tomiku nazwy tej nie wprowadzono do ostatecznie zredagowanej i wydanej drukiem wersji. Duża odległość od *Zgierza* (przeszło 45 km) każe liczyć się z możliwością przetrwania tu kolejnego niezależnego śladu motywującego apelatywu topograficznego¹³.

¹² Odpowiedni fragment brzmi: „Drugie jezioro, które zową Zegrzą, niewielkie, dla zawad leśnych na którym nigdy nie łowią do zamku ani gburzy” (usunąłem rozstrzelenie zapisu nazwy własnej). Wynikałoby stąd, że jezioro to znajdowało się w trudno dostępnej, leśnej okolicy i nie prowadziła do niego żadna utrzymana ścieżka.

Obok powyższego źródło wymienia w Przechowie drugie jezioro, zwane *Na Górach*: „Jezioro przy tej wsi w granicy miejskiej, które przezywają jezioro na Gorach, którego jest w okrag z pół morga. Na tem wolność mają softys z gburami, ale pożytku mało czyni, iż głębokie”. Owo jezioro to prawdopodobnie okrągławy zbiornik wytopiskowy, położony w dzisiejszym Świeciu pomiędzy ulicami Piłsudskiego oraz Żwirki i Wigury. Można zatem ostrożnie podejrzewać, że wspomniana *Zegrz(a)* to dzisiejszy zespół trzech małych jeziorzek rynnowych połączonych strugą, usytuowany około kilometra na zachód od poprzedniego, przy granicy miasta z Sulnówkiem.

¹³ Wątpliwości muszą jednak pozostać; żartobliwe ponawianie nazw ośrodków miejskich na części osad wiejskich jest bowiem zjawiskiem spotykanym w nowszej toponimii polskiej. Znany

Inne zaliczane tu toponimy nie mają samodzielnego charakteru bądź są nawet innego pochodzenia. *Zegrzany* pod *Zgierzem* są nazwą typu etnicznego, należąca w istocie do gniazda *Zgierza* (derywat toponimu). *Zgierzycyca*, wskazywana przez E. Kowalczyk (1992, s. 42; 2003, s. 91), nie jest „kanoniczną” postacią nazwy, są nią *Zgi(e)rzyce*, o pierwotnie odmiennym wokalizmie, wskazującym na inną genezę (Kozierowski, 1916, s. 473, s.v.; 1922, s. 541; Podlawska, 1990, s. 350). Również nazwa *Zgierzynka*, występująca w zachodniej Wielkopolsce, zawierała pierwotnie *i* (por. zapisy u Kozierowskiego (1916, s. 473) i Podlawskiej (1990, s. 350)). Obie te nazwy łączyć należy — wbrew Podlawskiej (loc. cit.) — z an-

przykładami są wsie o nazwie *Warszawa*, a także ponowione nazwy dużych miast europejskich (*Wiedeń* itp.). W miejscowościach dawnego województwa bydgoskiego szczególnie częste są nazwy osiedli *Gdynia*, która to nazwa nie występuje tam nigdy jako określenie obiektów fizjograficznych. *Zgierz* nad *Bzurą* już w pierwszej połowie XIX w. stał się dużym ośrodkiem przemysłowym, przyciągającym ludność z okolicznych terenów wiejskich.

troponimem *Zgirza*, spotykanym w średniowiecznych źródłach m.in. wielkopolskich (zob. np. Kozierowski 1939, s. 143; SSNO VI, s. 315)¹⁴.

W polonistyce silnie zakorzenił się pogląd (wyrażony najwcześniej u Ostaszewskiego (1938), podobnie Wolff, Rzetelska-Feleszko, 1982, loc. cit.; Rymut, 1987, s. 279; Jakus-Borkowa, loc. cit.; Podlawska, 1990, s. 350; Malec, 2003, s. 277; Zagórski, 2008, s. 135) głoszący, iż prapostacią nazw polskich było **Sb-gbr-*, tzn. zawierają one pierwiastek indoeuropejski występujący w rodzinie słowiańskich *gorēti, *žarb itp., rekonstruowany jako **g^{uh}er-* (byłby to stopień zanikowy, nieznany — jak się zdaje — w takiej niezwiązanej postaci w materiale słowiańskim), **Sb-* byłby natomiast prefiksem (zapewne perfektywizującym)¹⁵. Przeciwno takiej rekonstrukcji przemawia przede wszystkim postać nazwy poznańskiej (a także rozpatrywany tu czternastowieczny wariant nazwy brodu), wykazującej niewyjaśnione na gruncie tej rekonstrukcji nagłosowe *Ž-*. Przyjąwszy za pierwotną postać *Žgierz ~ *Žegrze*, stan faktyczny otrzymamy w sposób nieomal automatyczny — poza poznańskim *Žegrzem* pozostałe nazwy albo pojawiają się na obszarze mazurzącym, gdzie *z* i *ž* się mieszają (oba *Zgierze*, *Zegrze* n. Narwią), albo znane są z pojedynczych zapisów nieprzekazujących precyzyjnie brzmienia (<*Zegrzq*>, <*Sgers[c]*>). Dalszym elementem podważającym trafność takiej rekonstrukcji jest izolacja wariantu (**g^{uh}r-*) > **gbr-* na gruncie słowiańskim (występuje on w wyrazach izolowanych, związanych sufiksami prymarnymi, np. **gbrn-* ‘piec’) oraz brak wiarygodnych śladów bezdźwięcznego **Se-*. Wiarygodnych kontynuantów praformy **Sb-gbr-* nie udało się, na ile wiadomo, zidentyfikować w słowiańskiej leksyce apelatywnej¹⁶.

Trudności tych unika w rekonstrukcji S. Rospond (1984, s. 453), zakładając derywat rdzenia **žbg-* ‘palić’. Pojawiają się jednak trudności innego rodzaju. **Žbg-* sprowadza się do starszego **žeg-* < **geg-*, wykształconego z **deg-* < *ie*.

¹⁴ Wśród współczesnych nazwisk (Snazw X, s. 487) znajdujemy m.in.: *Zgier* (w dawnym woj. warszawskim), *Zgiera* (w dawnych woj. nowosądeckim i opolskim).

¹⁵ Jak wiadomo, w polszczyźnie dokonał się proces zastąpienia przedrostka i przyimka *s(e-* < **Sb(-* przez *z(e-*, który nie objął jednak pewnych obszarów peryferycznych (zob. Dejna, 1981, mapa 78). Wszystkie polskie *Zgierze* (oprócz pomorskiego) znajdują się zasadniczo wewnątrz areału zmiany, ale niektóre z nich (*Žegrze* poznańskie i właśnie okolice brodu na Orzycu) leżą na jego peryferiach. Można spodziewać się, że zmiana dotarła(by) tam z pewnym opóźnieniem w stosunku do epicentrum.

¹⁶ Odpowiadające praformie **Sb-gbr-* rosyjskie gwarowe *sóg(o)rá* — *sóg(ó)r* (także warianty *z š-*), wykazujące całą gamę znaczeń topograficznych (por. SRNG XXXIX, s. 200–203, hasła *sogór*, *sógora*, *sógor’*, *sogr*, *sógrá* i kilka innych), zwykle objaśnia się jako zapożyczenie z substratu ugrofińskiego, choć nie zidentyfikowano bezpośredniego źródła (zob. Vasmer REW II, s. 687 s.v. *sógra*, z pewnymi wątpliwościami; ostatnio obszernie Anikin, 2000, s. 498–499, z nowszą literaturą).

Niedawno zwrócono uwagę na znajomość tego wyrazu w jednej przynajmniej miejscowości obwodu chmielnickiego na Ukrainie (Potapčuk, 2011, s. 226: *sóhra* ‘błotnista polanka w lesie’, wieś Kadiivka). Nie można jednak wykluczyć, że przedostał się on na ten teren wraz z przesiedleńcami z głębi Rosji dopiero w okresie radzieckim.

**d^heg^{uh}*-. W rdzeniu tym zaszły zatem dwie nieoczekiwane zmiany (asymilacyjne przekształcenie nagłosu oraz pojawienie się nieuzasadnionego wokalizmu *b < *i alternującego z *e między obstruentami¹⁷), obie nieznanne prawdopodobnie językom bałtyckim. Późna zapewne metryka owego **zbg-* niepokojąco kontrastuje zatem z nieproduktywnością dołączonego do niego formantu. Nie zidentyfikowano też realnych śladów apelatywnych takiego wyrazu¹⁸. Trzeba jednak przyznać, że wiążących kontrargumentów, które by jednoznacznie wykluczały możliwość przyjęcia powyższych prób etymologii na gruncie słowiańskim, nie ma.

Poszukiwania nawiązań w słowiańskim materiale onomastycznym, dość zresztą niesystematyczne, nie dały jednoznacznych rezultatów. Natrafiłem jedynie¹⁹ na czeską nazwę miejscową *Žhery*, udokumentowaną od średniowiecza w postaciach sugerujących alternacyjny paradygmat pluralis (alternanty *Žher-* : **Žehr-*, w rozkładzie zgodnym z oczekiwaniami wynikającymi z prawa Havlíka). Dostępne zapisy (MJČ IV, s. 837 s.v.) zawierają jednak tylko alternant *Žher-*²⁰, sugerują również twardą fleksję nazwy, wynikającą przede wszystkim z dawnej postaci dopełniacza *Žher* (zapisy z lat 1339, 1411 i 1415). Możliwość zmiany paradygmatu fleksyjnego nazwy przed epoką najstarszych „spolegliwych” zapisów wydaje się tu mało prawdopodobna. Autorzy słownika, przywiązując zapewne nadmierną wagę do niezaświadczenia alternantu **Žehr-*, wspominają tylko o próbie A. Sedláčka, łączącego ojkonim z przekazany przez J. Husa apelatywem *žháři* (pl.) ‘combustores’

¹⁷ Zjawisko to, jak wynika z dotychczasowych cząstkowych syntez, w językach południowo-słowiańskich rozszerzyło się z form czasu teraźniejszego, w północnosłowiańskich na bazie tematu aorystycznego (?) powstał natomiast głównie nowy czasownik *zbgati, *zbgajo (Vaillant, 1966, s. 168; Snój apud Bezlaj ESSJ IV, s. 451–452, s.v. *žgati*). Być może chodziło o sporadyczne w pierwiastkach o takiej strukturze naśladowanie modelu alternacyjnego z sonantem albo zmianę fonetycznie nieregularną (zapoczątkowaną w rozkazniku?).

¹⁸ Sch. *žāgriti*, *žāgrīm* ‘palić (też przenośnie, np. o pokrzywie)’ (RJAZU XXIII, s. 219 s.v.) ma dokładny odpowiednik formalny w gwarach ros. (SRNG IX, s. 56, s.v. *žāgrit’*), także z prozodycznego punktu widzenia, co dość jednoznacznie wskazuje na prapostać **žāg(ṛ)riti* — denominalny czasownik pochodny zapewne od nomen **žag(ṛ)ra* ‘hubka’ (por. ros. gw. *žāgra* ‘huba drzewna (plus inne znaczenia związane z paleniem/płonieniem)’ SRNG l.c., s.v. l. *žāgra*); zob. też Snój apud Bezlaj ESSJ IV, s. 454, s.v. *žgra*.

¹⁹ Interesującą nazwę, brzmiącą *Žehra*, notujemy na wschodniej Słowacji (pow. Spišská Nová Ves). Dokumentacja jej nie jest jednolita: warianty węgierski (*Zsigrá* obok *Zsegra*) i niemiecki (*Schigra*) mają wokalizm rdzenny *i*, potwierdzony częściowo przez najstarsze zapisy (<*Sygra*> (1245), <*Sygura*> (1297), zob. VSOS III, s. 375), ale w źródłach niemieckich i węgierskich z XVIII–XIX w. występuje częściej *e* (*Zsegre*, *Zehra* (1773), *Zschegre*, *Zschehra* (1786), *Zsegre*, *Schigra*, *Žehra*, *Žechra* (1808), *Zsegra* (1863–1902), *Zsigrá* (1907–1913); por. też Majtán, 1972, s. 480–481). Pierwotne brzmienie trzeba w tej sytuacji uznać za niepewne. Postać *Žihra wiązałyby się może ze słoweńskim apelatywem wspomnianym w przypisie poprzednim.

²⁰ Przytaczany przez S. Kozierowskiego (1916, s. 743, s.v. *Zgierz*) i (zapewne za nim) przez S. Rosponda (1984, loc. cit.) zapis <*Secri*> z 1167 r. został odniesiony przez Profousa do innego ojkonimu.

(dziś standardowe *žhár* ‘podpalacz’). Zapisy nie potwierdzają takiego związku, a wymagany przez nie wariant **žhér* nie jest ani udokumentowany, ani prawdopodobny. Fonotaktyka nie dopuszcza w nazwie rekonstrukcji samogłoski innej niż **ɔ*, wymaga również rekonstrukcji zanikłego jeru słabego, a więc pozwala jednoznacznie rekonstruować praformę **žbǵɔr-* (bez zmiękczenia **r*). Autorzy hasła w MJČ nie zauważyli, że źródło z 1415 r. bezpośrednio i niedwuznacznie wskazuje na etymon toponimu przez zapis *<Joh[annes] de Zher d[i]c[tus] Zerka>*. W toponomastyce polskiej takie sytuacje traktuje się rutynowo jako przekazanie etymonu w postaci eponimicznego przydomka, dziedziczonego na podobieństwo nazwiska przez potomków z pokolenia na pokolenie, a więc wskazującego na rodowe pochodzenie toponimu nawet kilkaset lat — kilka pokoleń — po powstaniu nazwy miejscowej. W tej sytuacji nazwę *Žhery* należy uznać za pochodną od antroponimu *Žehra*, mającego oparcie w lokalnym apelatywie nazywającym ludzi²¹. Jednocześnie alternacje obserwowane w toponimie i przydomku rzucają światło na pierwotne brzmienie wyrazu, niekiedy nietrafnie sprowadzane do **žegra* lub **žbgra*; postacią właściwą jest niewątpliwie **žbǵɔra*. Ustalenie to pozwala kwestionować przyjętą dotąd etymologię czasownika *žehрати*²², łączącą go z rodziną słowiańskich **žekti*, *žbǵo*; **žbǵati*²³ (Snoj apud Bezlaj ESSJ IV, s. 454, s.v. *žǵra*; Rejzek, 2001, s. 686–687, s.v. *žehрати*; inaczej Machek, 1957, s. 592, s.v. *žehрати*). Wyjściowe brzmienie **žbǵɔra* *< *gigur-* pozwala łączyć apelatyw (rzeczownik lub zaświadczony równoległe czasownik **žbǵɔrati*²⁴ *>* czes. *žehрати*) z rodziną li-

²¹ Brzmiałyby ona **Žehry*, *Žher*, a zatem postaci historyczne przypadków innych niż dopełniacz polegałyby na innowacjach uogólniających temat właśnie dopełniacza. Zjawisko to jest porównywalne np. z polskimi przekształceniami fleksji nazw służebnych na **-are* (*→ -ary*) lub „etnicznych” na **-ane* (*→ -any*).

²² Leksyka staroczeska w zakresie końcowych liter alfabetu nie została dotąd w pełni opracowana. Również wyszukiwarka internetowa (<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>) nie wychodzi poza informacje pochodzące z wydanych dawniej małych słowniczków starej czeszczyzny (Šimek, 1947, s.v.; MStčSI, s.v.), które podają czasownik *žehрати*, *žehřu* ‘plísnit, kárat, domlouvati, vytýkat; hněvat se (na koho), žárlit’, *žehрати sě (s kým)* ‘zlobit se (na koho)’, a także paralelne nomen *žehr* ‘káráni, plísnění, domlouvání, výtka’. Czasownik *žehрати* ‘robiť výčitky, šomrat’, reptat’ i nomina *žehravec* ~ *žehrač* ‘kto robí výčitky, karhateľ’, *žehraní* ‘robenie výčitek, karhanie, hrešenie, napomínanie’ oraz przysłówki *žehravo* ‘šomravo’ wystąpiły w tekstach wyekscerpowanych na potrzeby słowackiego słownika historycznego (HSSJ VII, s. 458 — zabytki z XVII–XVIII w.). Formy praesens w nich nie występują; imiesłów (gen. sg. masc. *<žehragjcho>* (1796) sugeruje praesens **žehrám*, przeczy temu jednak rozkaznik *<nežehrite>* (XVIII w.). Rodzimość wyrazu na słowackim obszarze językowym jest wątpliwa; przeniesiono go zapewne z tekstów czeskojęzycznych.

²³ Do przyjmowania takiego ujęcia skłaniał, jak można przypuszczać, paralelizm z rozwojem semantycznym czasownika *žárlit*, figurującego w hasłach słowników czeskich zwykle jako jeden z wyrazów glosujących *žehrat(i)*.

²⁴ W prasłowiańskim funkcjonowały nieliczne czasowniki dewerbalne na **-ɔrati*, np. **česɔrati* ~ **čechɔrati* (zob. SP II, s. 176–177, s.v. *česrati*). Wbrew podanej w tym hasle rekonstrukcji brak epentetycznego **-t-* przemawia za obecnością wewnętrznego jeru twardego. O czasownikach

tewskiego czasownika *gaigóti* ‘być wybrednym, kaprysić; brzydzić się’, łot. *gaigt* ‘gwałtownie pożądać’, lit. *gaigus* ‘wybredny; chciwy’ (Fraenkel LEW, s. 128 s.v.; nieuwzględnione u Karulisa (1992) i Smoczyńskiego (2007)), a także z ich wskazywanymi nawiązaniem germańskimi (gockie **faihu-geigan* ‘pragnąć’, rekonstruowane z optatywu *faihu-gais*, **ga-geigan* ‘uzyskiwać’, rekonstruowane z fragmentów paradygmatu koniugacyjnego; zob. Lehmann, 1986, s. 137, s.v. **gageigan*)²⁵, łączącymi się z drugą grupą znaczeń bałtyckich (‘pożądać chciwie’ itp., dające się łatwo powiązać z ‘grymasić przy wybieraniu’). Nietypowe rozszerzenie **-br-* obciąża tę etymologię w stopniu nie większym niż objaśnienia konkurencyjne, wychodzące od pierwiastków i wyrazów niezawierających tego rozszerzenia.

Rekonstrukcja pierwotnego (i wtórnych?) znaczenia apelatywu odtwarzanego z omówionych toponimów polskich i jego nawiązań etymologicznych natrafia na poważne trudności. Według E. Kowalczyk (1992, s. 42; 2003, s. 91) nazwa mogła odnosić się do brodów, za czym przemawiać mają bądź bezpośrednio wskazówki (bród na Orzycu), bądź usytuowanie nazywanych w ten sposób obiektów nad przepławami. Weryfikacja przedstawionego przez tę autorkę materiału (p. wyżej) znacznie jednak osłabia zasadność dopatrywania się postulowanej zależności. Obok brodu na Orzycu do dyspozycji pozostawałoby przede wszystkim nadnarwiańskie Żegrze, w którym istnienie przepraw typu mostowego (powstałych zapewne w miejscu wcześniejszych brodów) dokumentują już źródła średniowieczne. Poznańskie Żegrze, jak się okazuje, położone jest w pewnej odległości od Warty, od której oddzielają je grunty dawnych wsi Starołęka i Rataje, o udokumentowanej trzynastowiecznej metryce, porównywalnej z dawnością dokumentacji historycznej Żegrza. W miejscowości płyną jedynie małe strumienie, dopływy Warty. Pierwotny Zgierz położony był nad Bzurą, która jednak w tym miejscu miała i ma postać niewielkiej, choć może kiedyś zabagnionej strugi. Obiekt ze wsi Zgoda w ogóle nie ma styczności z wodą; w tej wsi brak większego zbiornika wodnego. Zabudowania Zgody leżą około 2 km na południe od rzeki Słudwi, ale są od niej oddzielone przez wieś Grabie, w której brak zresztą dawnej drogi przecinającej rzekę (czy nawet mostu). Również obiekt z Przechowa z pewnością nie leżał na uczęszczanym trakcie (zob. wyżej). Trudno zatem mówić o wyraźnym korelowaniu geografii tych współrzędnych nazw z położeniem przepraw rzecznych.

dewerbalnych z podstawowym **-r-* w sufiksie por. ogólnie u F. Sławskiego (SP I, s. 54; nie wyodrębnia ich np. A. Vaillant (1966)). Fleksja staroczeska przemawia za rekonstrukcją struktury dewerbalnej (w denominatywum oczekivalibyśmy 1. sg. †*žehram* itd.).

²⁵ Różni autorzy, zależnie od przyjmowanych nawiązań, różnie rekonstruują postać zawartego w tych czasownikach pierwiastka. Zestawienie z litew. *gižti* prowadzi do rekonstrukcji **g^heiğ^h-*, natomiast w LiV (s. 196–197) *faihugeigan* zostało umieszczone w haśle **g^heiğ^h-* (z opcjonalną palatalizacją obu welarnych), który to pierwiastek ograniczono tylko do germańskiego i indoirańskiego.

Należy jednak pamiętać, że w przypadku apelatywów obficie odbitych w toponimii ścisłej korelacji między uchwytym znaczeniem leksykalnym apelatywu i charakterem nazywanych obiektów właściwie nigdy nie da się uchwycić. Dzieje się tak zarówno z powodu zachodzącego stale procesu tzw. ponawiania nazw na obiekty inne, pozostające w bezpośrednim sąsiedztwie, a pierwotnie nazywane inaczej lub nienazywane (np. nazw rzek na lasy/uroczyska, uroczysk na osady itp.), jak i z racji pewnego objawu nieodmiennie związanego z „życiem” apelatywów topograficznych. Objawem tym, towarzyszącym zwykle „starzeniu” się wyrazów, jest zachodząca niekiedy w szybkim tempie ewolucja semantyczna, powodująca powstawanie znaczeń nowych, najczęściej zresztą również topograficznych. Starzenie się apelatywów topograficznych często prowadzi zatem do pojawiania się dużego zróżnicowania znaczeniowego, powstawania znaczeń nieprzezuwalnych na podstawie samego znaczenia etymologicznego, dającego się ustalić na podstawie analizy formalnej. Przykładem dalece zaawansowanej ewolucji znaczeniowej pierwotnej nazwy ‘brodu’ są losy kontyuantów terminu *brodъ we wschodniosłowiańskich gwarach Białostoczczyzny. O ile słowniki standardowe i gwarowe oraz oparte na nich opracowania notują zasadniczo dwa znaczenia leksykalne tych terminów (‘bród’ i ‘niewielki ciek’), o tyle specjalna akcja zbieracka typu ankietowego prowadzi do odnotowania wielości nowych znaczeń (zob. Łapicz, 1981, s. 110–111). Stwierdzono tu znaczenie ‘przejazd także na łąkach, bagnie, mokradłach’ (Kuplisk, Hało, Białystoczek, Moczydły Stare), a w Topilcu – jego dalsze stadium rozwojowe ‘przejazd wyłącznie na bagnach lub łąkach’. Zaświadczone także „suche” znaczenie ‘droga przez mokradła umożliwiająca przejazd’ (Kozłiki, Białystoczek), a nawet ‘suche miejsce na mokrych łąkach’ (Topolany). Oprócz tego powstały inne znaczenia „wodne”: ‘miejsce, gdzie utrzymuje się długo woda i błoto, utrudniające przejście/przejazd’ (Siemionówka, Czyże), ‘płytko woda na jezdni lub drodze’ (Popławy), ‘zbiornik wodny, sadzawka’ (Cecele), ‘doły z wodą po powodzi’ (Kruszewo), ‘woda między dwiema grądami, wzniesieniami’ (Hruskie). Ze znaczenia ‘miejsce, którą można przejść przez trudny teren’ rozwinęło się z kolei znaczenie ‘wydeptana w trawie ścieżka, rozgraniczająca łąki podczas koszenia; rozgraniczenie działek’ (Nowodziel, Mielezki, Brody, Kudrawka, Wyżarne, Borki).

Przyczyną takiego stanu rzeczy jest w pierwszym rzędzie mała skuteczność mechanizmów deiktycznych stosowanych przy opisie elementów krajobrazu często wręcz ząbajających się (np. jezioro na terenie podmokłym, polana otoczona lasem, las na górze, bród na rzece lub jeziorze itp.). Jeżeli wyraz funkcjonuje w małej społeczności, zewnętrznym objawem tych zjawisk może być klasyczna ewolucja znaczeniowa, polegająca na postępującej w czasie zamianie jednych znaczeń na inne przy zachowaniu małej rozpiętości znaczeniowej apelatywu. Jeżeli natomiast apelatyw rozprzestrzeni się w rozrzuconym na du-

zym obszarze kontinuum dialektalnym, które następnie zaczną podlegać procesom dyferencyjnym, zachodząca niezależnie i różnokierunkowo ewolucja znaczeniowa może prowadzić do powstawania mozaiki znaczeń tego samego genetycznie (i nawet formalnie) apelatywu, w hasłach tezaursów gwarowych przejawiającej się pod postacią ogromnego niekiedy zróżnicowania semantycznego leksemu między poszczególnymi gwarami. Można podejrzewać, że podobnie było w wypadku naszego wyrazu, którego nieprzejrzysta struktura formalna tak czy inaczej wskazuje na mocno oddalony w czasie moment powstania.

Uzasadnienie genezy apelatywu *žbgrjǰ w znaczeniu ‘bród, przejście przez wodę lub teren podmokły bądź bagnisty’ nie jest łatwe. Sprowadzenie go do wczesnej praformy **gigur-* wymaga wskazania podstawy słotwórczej **gig-*. Poszukiwania pierwiastków o odpowiedniej strukturze i semantyce (zob. Pokorny IEW; LiV²⁶) dają wynik negatywny. Natrafiamy natomiast na reduplikowaną postać pierwiastka **g^uā-* (praesens reduplikowane), które zarysowane wymagania wydaje się spełniać. Praesens to miało reduplikację z cechą **i*²⁷ oraz typową strukturę **g^uig^uāti* (3 sg.) : **g^uig^unti* lub **g^uig^uenti* (3 pl.). Po typowych bałtosłowiańskich zmianach głosowych powinno ono przybrać postać 3 sg. *gigāti : 3 pl. *giginti lub *gigenti. Niezależnie zatem od tego, w jakim kierunku przebiegałaby jego uniformizacja²⁸, „neopierwiastek” **gig-* powinien był zachować swoją strukturę, nie tracąc swego wygłosu w konsekwencji uproszczeń grup spółgłoskowych przed końcówkami rozpoczynanymi spółgłoskami. Znaczenie pierwiastka — może pierwotnie aorystycznego — rekonstruuje się za Delbrückiem jako ‘den Fuß aufsetzen, treten’ (Pokorny IEW, s. 463–464; LiV, s. 205), co W. Smoczyński (2007, s. 193, s.v. *góti*) oddał po polsku jako ‘postawić stopę, stąpnąć, wkroczyć, wejść’. Wychodząc od takiego znaczenia, można łatwo uzasadnić zarówno reduplikację postaci praesens²⁹, jak i ewolucję w kierunku znaczenia ‘stawiać kroki powoli, ostrożnie (z racji trudnego podłoża)’ > ‘brodzić,

²⁶ Przeszukiwano po hasłach **GEĭG-*, **GEuG-*, **GĭEuG-* (*G* = *g*, *ġ*, *g^h*, *g^u*, *ġ^h*, *g^{uh}*, *E* = *e*, *ē*).

²⁷ Autorzy LiV rekonstruuja pierwotną samogłoskę reduplikacji jako *e, kierując się zapewne strukturą pierwiastka w rekonstrukcji laryngalistycznej. Zgodność realnie zaświadczonych stind. *jig-* = stgrec. βῖβ- mimo występowania reduplikacyjnego *e* w formach pozaprezentalnych upoważnia jednak do rekonstruowania *i również w odniesieniu do bałtosłowiańskiego.

²⁸ Mogła ona przebiegać albo (wyjście od 3 os. sg. itp.) w kierunku fleksji nieregularnej typu *jbmatb, albo (wyjście od 3 os. pl.) w kierunku tematyzacji jako praesens Leskienowskich koniugacji I lub IV.

²⁹ Jeżeli pierwiastek, pierwotnie aorystyczny, miał znaczenie momentatywne (‘stąpnąć, postawić nogę’), to praesens musiało pierwotnie nazywać takąż czynność ponawianą wiele razy, ujmowaną iteratywnie. W takim zaś wypadku naturalne było posłużenie się reduplikacją (por. Szober, 1927). Notabene brzmienia **g^uā-* (**g^ueh-*) czy pokrewne **g^uem-* dają się powiązać z jedną z możliwych konwencjonalizacji odgłosu głośnego stąpania.

brnąć'. Realnym argumentem na rzecz takiej ewolucji znaczeniowej na gruncie słowiańskim jest semantyka jedyne go jak dotąd wskazanego tu derywatu niereplikowanej postaci tegoż pierwiastka, a mianowicie terminu topograficzno-kulturowego *gats (i pokrewnych) w rekonstruowanym pierwotnym i dobrze zachowanym znaczeniu 'specjalnie przygotowane, usypane lub wymoszczone przejście przez teren trudny/podmokły' (zob. SP VII, s. 59–60, 61–63, 64–65; hasła *gata* 1., *gatati*, *gatišće*, *gatiti*, *gats*, *gats* 1., *gatsnъ*). Główną trudność w przyjęciu takiego etymonu stanowi jednak brak jakichkolwiek zidentyfikowanych dotąd śladów słowiańskiego **žbg-* o takich znaczeniach.

Na nowy kierunek poszukiwań naprowadza z kolei czarnogórski apelatyw topograficzny *žagrica*. O wyrazie tym wiadomo bardzo niewiele; w słowniku JAZU (XXIII, s. 218 s.v.) podano jedynie znaczenie 'padina, strana' (czyli 'zbocze góry, stromizna') i informację, że z takim właśnie akcentem zapisał go w Czarnogórze niejaki Lešević. Przytoczono ponadto kilka toponimów, które mogą pozostawać w związku z tym leksemem (*Žagrice* 'mjesto u Biokovu u Dalmaciji', może też *Žagre* 'selo u višegradskom kotaru u Bosni (rod ni broj nije potvrđen)', RJAZU, loc. cit., s.v.). Wyraz ten dopuszcza — z pewnymi zastrzeżeniami — rekonstrukcję *žbgьrjica, ale i inne; ani pochodzenie *a* z **b*³⁰, ani występowanie wewnętrznego jeru, ani pierwotna jotacja we fleksji, ani wreszcie rodzimy, słowiański charakter wyrazu nie są tutaj pewne. Niejasno rysują się perspektywy objaśnienia go na gruncie słowiańskim czy wyprowadzenia takiego znaczenia ze znaczeń znanych pierwiastków indoeuropejskich o odpowiedniej strukturze³¹. Znaczenie 'zbocze, pochyłość' daje się natomiast znakomicie powiązać z realiami, w jakich zastajemy omówione nazwy polskie. Janowo położone jest około kilometra na północny zachód od wzniesień znanych jako Janowskie Góry i około kilometra na zachód od wsi mapy hipsometryczne rejestrują urwisty fragment brzegu Orzyca, zmieniającego tam bieg z północno-wschodniego na wschodni — właśnie w miejscu, gdzie historycy lokalizują

³⁰ Jak wiadomo, wiele gwar czarnogórskich (m.in. gwary większości tamtejszych punktów OLA) zachowało opozycję między refleksami jerów z jednej strony i dawnego *a — z drugiej, zwykle realizowaną jako *ā* uprzednione : *a* bardziej tylnie. W wypadku standaryzacji postaci gwarowej dość jednak prawdopodobne jest zastąpienie obu przez standardowe *a*.

³¹ Określenia pochyłości terenu nawiązują niekiedy do czynności poruszania się, lecz zazwyczaj zawierają też wykładniki kierunkowości takiego ruchu (zwykle 'w dół'). Przykłady łatwo zebrać z monografii, w których zastosowano układ tematyczny (np.: Schütz 1957, s. 30–33; Nitsche 1964, s. 32–42: sch. *slaz*, pol. *splaz*, *schód*, *stok*, *šlezina*, zawierające dawny prefiks **sb-* 'w dół'). Stosunkowo rzadko trafiają się derywaty, gdzie trudno dopatrzeć się pierwotnej modyfikacji kierunkowej (pol. starsze *gan* < niem. *Gang*; *pochodzisty* i *pochodzistość*). Można byłoby wobec tego zastanawiać się nad wyprowadzeniem pierwotnego **žbgьr-* wprost z omówionego powyżej **gig-*. Obecność nieproduktywnego w słowotwórstwie słowiańskim (zob. Sławski, SP II, s. 27) formantu **-ьr-* tak czy inaczej wskazywałaby na odległy w czasie moment powstania wyrazu.

średniowieczny bród³². Żegrze znajduje się przy stromej krawędzi terasy doliny Warty. Centrum Zgierza położone jest w niewielkiej odległości od leżących już obecnie w granicach miasta wzgórz o nazwie *Chelmy*. Żegrze leży bezpośrednio nad urwistym prawym brzegiem Narwi, częściowo „zniwelowanym” obecnie przez wody zalewu. Jeziorko *Żegrz leży w wyraźnie ukształtowanym zagłębieniu, na terenie mocno pofałdowanym. Żegrze Pomorskie rozłożyło się tuż nad stromym zboczem doliny o wysokości przeszło 10 m. Najmniej wyrazista jest sytuacja Zgierza w Zgodzie, położonej na szczycie wyraźnego, ale dość łagodnego płaskowzgórza. Pamiętajmy jednak, że ta ostatnia nazwa, zaświadczona najpóźniej, nie dorównuje wcześniejszym pod względem stopnia wiarygodności bezpośrednio odapelatywnej nominacji.

Moment nawiązania zależności między prapostaciami form polskiej i pruskiej toponimu musi być jednak przesunięty wstecz znacznie przed połowę XIV w. — w czasy, gdy słowiańskie jery i staropruskie samogłoski wysokie (krótkie) były wzajemnie transponowalne. Jak wiadomo, większość zapożyczeń słowiańskich w staropruskim pochodzi z tego wcześniejszego, prawdopodobnie długo trwającego okresu wzajemnych kontaktów, a są wśród nich m.in. terminy chrześcijańskie (por. Trautmann, 1910, s. XVI–XX). Przykłady form sugerujących zanik/zmianę barwy jerów (i wokalizacje sonantów zgłoskotwórczych) są wyjątkowe (np. <Karczemo> SE 382 wobec litew. *karčėmà*, przejętego niewątpliwie z pruskiego). Terminu *ad quem* podać nie można, ale np. X w. byłby tu rozsądną datą zapożyczenia nazwy. Substytucje samogłoskowe nie dostarczają zatem argumentów na rzecz takiego czy innego kierunku zapożyczenia. Bardziej obiecująca wydaje się analiza nagłosowej korespondencji spółgłoskowej. Słowiańskie i polskie *ž-* odzwierciedla w zasadzie jedynie I palatalizację (konkurencyjna prapostać z **žb-* < **zjb-* wydaje się bardzo mało prawdopodobna), należy też do jednego z kilku współlistniejących szeregów spirantycznych, więc substytucja pruskiego *z-* przez słowiańskie *ž-* (o podstawach jego rekonstrukcji zob. wyżej) jest mniej naturalna niż substytucja słowiańskiego *ž-* przez pruskie *z-*. W pruskim pierwotnie występował bowiem tylko jeden szereg spirantów; przed XIV w. doszło — przynajmniej w części dialektów — do powstania drugiego szeregu o bardziej cofniętej artykulacji jako konsekwencji spalatalizowania przez jotę i jej zaniku (<*Schuwikis*> itp.). Badanie procesu przejmowania pruskiego spirantu dźwięcznego do gwar północnopolskich jest dość utrudnione z powodu zaniku tutaj opozycji między szeregiem syczącym i szumiącym (tzw. mazurzenie), właściwego m.in. gwarom tego odcinka dawnego pogranicza (zob. np. Dejna, 1981, mapa 11). Opozycja zachowuje się w polskich gwarach

³² Według E. Kowalczyk (1992, s. 42, przypis 62) w porzuconym wskutek regulacji dawnym korycie rzeki odsłoniły się średniowieczne brukowania brodu. Leżał on prawdopodobnie na przedłużeniu ścieżki biegnącej na grobli, oznaczonej w miejscu dzisiejszego przecięcia rzeki.

zachodniej części dawnych Prus, ale i tutaj obraz nie jest całkiem przejrzysty z powodu możliwości pośrednictwa niemieckiego. Generalnie można stwierdzić, że normalnym transponatem zachodniopruskiego Z- jest tam Z-.

Wypada zatem sądzić, że wczesnopolskie *Žbgǫrb zostało przejęte do południowych gwar pruskich jako **Zigur-*. Nazwa ta wykazywała wielkie podobieństwo do rodzimego apelatywu na określenie ‘szczygła’ (niezależnie od tego, czy brzmiał on **zigur-* czy *zingur-*) i ostatecznie została do niego zasymilowana. Bardziej naturalne byłoby zastąpienie formy **Zigur-* przez *Zingur-* w sytuacji konkurencji dwóch wariantów nazwy ‘szczygła’ w samym pruskim (wypieranie starszego *zigur-* przez nowsze *zingur-*), ale hipoteza taka nie jest konieczna; paraetymologiczne odkształcenie nazwy byłoby wysoce prawdopodobne nawet wówczas, gdyby w terenie funkcjonował tylko zaświadczony w „Słowniku elbląskim” wariant *zingur-*. Niezależne powstanie wariantów (nazwa pruska od ornitonimu, mazowiecka od rodzimego apelatywu topograficznego) należy zatem stanowczo wykluczyć³³.

W dyskusji nad pochodzeniem nazwy należy też oczywiście brać pod uwagę otoczenie nazywanego przez nią obiektu, zwłaszcza jeżeli leży on na terenie etnojęzykowo pogranicznym. W naszym wypadku otoczenie to nie jest jednoznaczne. Brak dających się wykorzystać źródeł historycznych, które pozwoliłyby precyzyjniej wytyczyć granicę etniczną przed latami czterdziestymi XIV w. Otoczenie nazewnictwa również nie jest wystarczająco rozpoznane. Wszystkie³⁴ ojkonimy gminy Janowo są pochodzenia polskiego, ale żaden z nich nie został udokumentowany przed połową XIV w. (por. Zierhoffer, 1957, passim). Żadna z zamieszczonych w monografii Wolffa i Rzetelskiej-Feleszko (1982) nazw terenowych, co do których można zakładać niesłowiańskie pochodzenie, nie jest lokalizowana w okolicy Janowa. Współcześnie całe nazewnictwo terenowe dostępne na mapach i w wykazach Geoportalu³⁵ ma pochodzenie polskie, lecz materiały te z pewnością nie obejmują całości nazewnictwa używanego w XX w.³⁶

³³ Część autorów piszących o tych nazwach uchyla się od zajęcia jednoznacznego stanowiska, co u mniej zorientowanego czytelnika wywołać może wrażenie, że dopuszczają oni etymologiczną heterogeniczność wariantów.

³⁴ Ojkonim *Zembrzus* według A. Bańkowskiego (1980b, s. 112) brzmiał pierwotnie *Zemrusz (zawiera zatem epentetyczne *-b-*), a pochodzi od nazwy osobowej *Zemruch.

³⁵ Por. www.geoportal.gov.pl i dalszą nawigację w jego obrębie.

³⁶ Gmina Janowo przed 1975 r. należała do powiatu Nidzica (por. SM, s. 388), z którego nie zachowały się materiały mikrotoponimiczne (być może w ogóle nie były systematycznie zbierane). Obszar ten nie został też objęty opracowaniem A. Pospiszylowej (1990). Brak dostępu do wyników takiej systematycznej kwerendy uniemożliwia sprawdzenie, czy przypadkiem nazwa brodu nie zachowała się w mikrotoponimii (np. została ponowiona na jakiś sąsiadujący obiekt).

Dodajmy jednak, że podobieństwo współczesnej postaci pobliskiego ojkonimu *Zagrzewo* (niem. *Sagsau*, gm. Nidzica) wydaje się przypadkowe. Jak wynika z dokumentacji (por. Przybytek, 1993, s. 346), grupa spółgłoskowa, zapisywana początkowo przez <-x->, <-g(e)s->, nie zawierała pierwot-

Większość nazw lokalizowanych nad górnym biegiem Orzyca, występujących w średniowiecznych opisach (por. Kowalczyk, 2003, s. 186, ryc. 25; s. 190, ryc. 26) wykazuje pochodzenie słowiańskie i polskie. Dotyczy to z pewnością nazw: *Grzebsk(o)*³⁷, *Przybrody* (?), zapewne także *Kuklin*. Nazwa bagna *Niemyje* ukazuje się w charakterystycznej bałtyckiej formie z dodanym *-pelk*³⁸, nie przesądza to jednak o proveniencji nazwy (por. Kowalczyk 2003, s. 87–88). Nazwę rzeki (i lasu) pisaną w najstarszych źródłach <*Raduka*> (Kowalczyk 2003, s. 89–90, z nieprawdopodobną interpretacją jako *Ruda*) należy w świetle piętnastowiecznych przekazów mazowieckich (Lites II, s. 300) czytać *Raducha*, zawierałaby ona zatem element słowiański przynajmniej w sufiksie. Podobnie należy interpretować nazwę pisaną m.in. <*Sumnitz*>, odnoszoną do rzeki przepływającej przez jezioro o nazwie <*Semno*> (typowy słowiański stosunek: limnonim na *-(n)o* : pochodny potamonim na *-(n)ica*³⁹). Nazwa bagna <*Russe*> (nad Orzycem, por. Kowalczyk 2003, s. 100) należy do wybitnie niecharakterystycznych. Zewnętrznie pruski charakter ma <*Tlokunpelk*> ‘Niedźwiedzie Bagno’ (por. Kowalczyk 2003, s. 100, z wariantami nazwy i dalszą literaturą), ale nie mamy przekazu tej nazwy ze środowiska mazowieckiego, co nie wyklucza możliwości kalki nazwy polskiej (bagno to okolone jest obiektami noszącymi nazwy polskie). Z pruskiego tworzy-

nie elementu drżącego, wprowadzonego chyba dopiero w XIX w. przez W. Kętrzyńskiego w ramach niefachowego „odniemczania”. Była to zapewne — wbrew poglądom dotychczasowych jej badaczy (zob. Przybytek, loc. cit.) — nazwa genetycznie polska, o brzmieniu **Zagzow-* lub **Zagdzew-*.

³⁷ W polskich opracowaniach słownikowych w zasadzie brak etymonu rzeczownikowego odpowiadającego *grzeb-*, który mógłby formować nazwy topograficzne. Wskazywana przez E. Kowalczyk (1992, s. 44, przypis 71) nazwa pobliskiego lasu *Grzebionek* (niewystępująca jednak ani w mławskim zeszycie UN, ani w PRNG) sugeruje derywację (może już na poziomie onimu) od nierozszerzonej postaci mianownika *greby (ale **greben-* w pozostałych formach paradygmatu) ‘grzebień’, leksemu przybierającego też znaczenia topograficzne (zob. SP VIII, s. 194 s.v. *greby*) i spotykanego w nazewnictwie terenowym. Mało wiarygodne byłoby zatem dopatrywanie się tu archaicznego refleksu apelatywu topograficznego **greb'a*, znanego z innych języków słowiańskich m.in. w znaczeniach ‘rów, fosa; nasyp; woda w potoku’ (SP VIII, s. 195 s.v.). Widniejąca na jednej z map nazwa rzeczna <*Grzebla*> pod Grzebskiem (Kowalczyk, 2003, s. 86) traktowana jest słusznie jako błąd graficzny (pro *<*Grzebka*>).

³⁸ Co ciekawe, w jednym ze źródeł zamiast <*-pelk*> występuje <*-balt*> (Kowalczyk, 2003, s. 87: <*Namynbalt*>, niepublikowany rękopis z archiwum zakonnego, zbiór Ordensfolianten 270a, karta 76v–77). O ile nie mamy tu do czynienia z tymże samym *-pelk-* (<*-balt*> pro *<*-baltc*>?), byłby to może ślad synonimicznego pruskiego **balt-* ‘błoto’, prapokrewnego lub zapożyczonego ze słowiańskiego. Nazwę *Balt* nosiło na dawnych mapach niemieckich (XVI–XVIII w.) bagno między górną Omulwią a Szkwą (Kowalczyk, 2003, s. 60). Przy zapożyczeniu nazwy *Błoto* z polskiego do niemieckiego przestawka *la > al* nie byłaby oczekiwana, gdyż w niemieckim nagłos *Bl-* jest jak wiadomo tolerowany.

³⁹ Etymon tej nazwy jest niejasny z racji wahlności najstarszych zapisów (por. ich zestawienie u E. Kowalczyk (2003, s. 91–92)). Być może jednak pochodzi ona od słowiańskiego *sěno ‘siano’ lub *sěmb ‘cień’, por. liczne nazwy w rodzaju polskich *Sienna*, *Siennica*.

wa są też zapewne utworzone i lokalizowane między Orzycem i Omulwią nazwy lasu <*Lamasela*> 'Bagnisty Bór' (? Gerullis 1922, s. 81) i bagna <*Ligopanie*> 'Gładkie Błoto' (Gerullis 1922, s. 88). Nazwy te, o ile wiadomo, nie zostały zapożyczone do polskiego, co pozostawia otwartą kwestię kalkowania.

Powoływaniu się na argumenty archeologiczne przy rozstrzygnięciu kwestii językowych można przypisać walor jedynie argumentacji pomocniczej, warto jednak dodać, że i one nie wspierają przypuszczeń o pruskim osadnictwie nad Orzycem w II tysiącleciu po Chr. Według archeologów, odróżnienie pozostałości kultury plemion mazowieckich (czy późniejszej kultury prapolskiej/wczesnopiastowskiej) od silnie różniącej się od niej kultury materialnej plemion pruskich nie jest trudne, a rozpoznane cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej i Szczepkowie Borowym oraz grody w Grzebsku i położonym nieco dalej na południe Tańsku-Przedborach sytuują się jednoznacznie w ramach pierwszej z nich (zob. Kowalczyk 2003, ss. 123–127, 129, 134–137, z dalszą literaturą). Co więcej, kilkanaście kilometrów na północ od brodu odkryto ślady wałów z fosami po stronie północnej (tzw. Wał Szwedzki i Stary Wał, Kowalczyk 1992, s. 46; 2003, s. 222–240), pochodzących z pewnością z czasów sprzed 1343 roku. Pod jednym z fragmentów wału znaleziono ceramikę tzw. grupy olsztyńskiej kultury dawnych Prusów, pochodzącą najpóźniej z VII–(?)VIII w. n.e.

Przeciwko osadnictwu pruskiemu w pobliżu równoleżnikowego fragmentu biegu Orzyca przemawia też opisana przez warmińskiego kronikarza J. Plastwiga historia związana z powstawaniem krzyżackich opisów granicy z Mazowszem (por. Kowalczyk, 2003, s. 194, przypis 235). Według tego autora, urzędnicy krzyżacy początkowo próbowali zaczerpnąć informacje od Prusów z komturstwa bałgijskiego, którzy jednak nie potrafili opisać południowej granicy dawnych Prus. Tego rodzaju informacje należy oczywiście przyjmować z ostrożnością, zwłaszcza że zmarły w 1464 r. Plastwig nie był bezpośrednim świadkiem tych wydarzeń. Nie można jednak wykluczyć, że oparł się on w tej kwestii na jakimś wcześniejszym źródle lub tradycji, która opisane postępowanie traktowała jako coś powszechnie praktykowanego — nazewnictwa nie zbierano podczas objazdu, lecz czerpano je „hurtowo” od znających teren informatorów, na stałe rezydujących w znacznym — z dzisiejszego punktu widzenia — oddaleniu od opisywanych obiektów terenowych⁴⁰. Zwracano się też do Prusów z Dzierzgonia (nie jest jasne, jak należy rozumieć to określenie⁴¹), których informacje zapewne

⁴⁰ Por. też uwagę zawartą w tekście sporządzonym najpóźniej w 1341 r. na wewnętrzne potrzeby Zakonu: „Cetere mete inter predictas duas terras, scilicet fratrum et Masoviam, nostris Pruthenis de Natangia sunt ignote, sed sunt a Pruthenis de Kirsburc [Dzierzgoń] requirende” (NKDMaz II, s. 251 [nr 248], tekst pisany ręką wspomnianego już, żyjącego w XIV w. notariusza zakonnego Saula).

⁴¹ Tereny bezpośrednio na północ od równoleżnikowego biegu górnego Orzyca znalazły się w komturii ostródzkiej, wydzielonej z komturii dzierzgońskiej w roku 1341.

stały się źródłem powstałego opisu. Znaczy to, że trwanie pruskiego wariantu nazwy brodu obsługującego jeden z ważniejszych szlaków prowadzących z Prus na Mazowsze nie implikuje bynajmniej faktu pruskojęzycznego osadnictwa w bezpośredniej bliskości samego brodu.

Szczegółowa analiza dostępnych faktów językowych (i pozajęzykowych) uzasadnia zatem stanowisko, zgodnie z którym analizowana para nazewnictwa, wbrew dominującemu pogładowi, była raczej pochodzenia słowiańskiego (wczesnopolskiego), pruski jej człon stanowi zaś paraetymologizowane, choć stosunkowo wczesne zapożyczenie, pochodzące z przełomu pierwszego i drugiego tysiąclecia n.e.

LITERATURA CYTOWANA

- Anikin, A. E. (2000). *Ètimologičeskij slovar' russkich govorov Sibiri. Zaimstvovaniâ iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich âzykov*. [2 wyd.]. Moskwa–Novosibirsk: Nauka.
- APPoz — Akta miasta Poznania, rkp.; cyt. za Zagórski, 2008.
- ARP — Akta radzieckie poznańskie. Wyd. K. Kaczmarczyk. I–III. Poznań 1925–1948: PTPN.
- Babik, Z. (2008). Historische Quellenforschung und philologisch-linguistische Analyse bei toponomastischen Untersuchungen (eine Polemik mit E. Kowalczyk). *Studia Etymologica Cracoviensia*, 13, s. 23–46.
- Bańkowski, A. (1980a). Metateza w toponimii polskiej. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 25, s. 5–15.
- Bańkowski, A. (1980b). Epenteza w toponimii polskiej. *Poradnik Językowy* (1980), s. 173–184; cyt. wg przedruku w: tenże, *Opuscula linguistica selecta*, Częstochowa: Wyd. AJD, 2011, s. 107–118.
- Bańkowski, A. (2013). *Etymologiczny słownik mowy polskiej. III: R*. Częstochowa: Linguard.
- Belchnerowska, A. (1995). *Toponimia byłych powiatów kołobrzесьkiego i koszalińskiego*. Gdańsk: Wyd. Gdańskie.
- Bezłaj ESSJ — Bezłaj, F. (1976–2005). *Etimološki slovar slovenskega jezika. I–IV*. Ljubljana 1976–2005: Založba ZRC.
- BobSWM — Boberski, L. (oprac.) (1933). *Spis wszystkich miejscowości województwa poznańskiego [...]*. Poznań: nakładem autora.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wyd. Literackie.
- Būga RR — Būga, K. (1958–1961). *Rinktiniai raštai. I–III*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Callier — Callier, E. (1887). *Powiat poznański pod względem dziejowym z zastosowaniem do topografii współczesnej*. Poznań: W. Simon.
- CDMas — Korwin Kochanowski, J. K. (wyd.) (1919). *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- CDP — Rzyszczewski, L. [i in.] (wyd.) (1848–1887). *Codex diplomaticus Poloniae [...]*. *Kodeks dyplomatyczny Polski [...]*. I–IV. Warszawa: Stanisław Strąbski.
- CDPr III — Voigt J. (Hrsg.) (1848). *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten. III*. Königsberg: Gebrüder Bornträger.

- CEV — Prochaska A. (ed.) (1882). *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430*. Cracoviae: Academia Literarum Cracoviensis.
- Chrzan — Chrzanowski, W. (1859). *Karta dawnej Polski z przyległemi [...]*. Paryż [skala 1 : 300 000].
- CzarPH — Czarniecki, W. (1961). *Plany historyczne miasta Poznania*. Poznań: PTPN.
- Dejna, K. (1981). *Atlas polskich innowacji dialektalnych*. Warszawa–Łódź: PWN.
- DP — Topolski, J., Trzeciakowski, L. (red.) (1988–1998). *Dzieje Poznania*. 1–2. Warszawa–Poznań: PWN.
- Fraenkel LEW — Fraenkel, E. (1962–1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. I–II. Heidelberg: C. Winter Verlag.
- Gaul — E. Gaul (rys.) (1807–1812). *Mappa Topograficzna, Woyskowa i Statystyczna części Wielkopolski, które dziś departament Poznański składa*. Wyd. E. Raczyński. Poznań.
- Gerullis, G. (1922). *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin–Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger.
- Gilly — D. Gilly (1802–1803). *Special Karte von Südproussen*. Berlin: Simon Schropp u. Comp.
- Hb — Hube, R. (wyd.) (1888). *Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyrzyckich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*. Warszawa: Synowie S. Orgelbranda.
- Hinze, F. (1997). *Die altpreußischen Bezeichnungen der Wild-Avifauna und des Hausgeflügels*. *Linguistica Baltica*, 5–6, s. 145–181.
- HSSJ VII — *Historický slovník slovenského jazyka*. VII: Z–Ž, Dodatky. Bratislava 2008: Veda.
- Jakus-Borkowa, E. (1989). *Hydronimia powiatu świeckiego*. Opole: WSP.
- Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos*. I–II. Rīga: Avots.
- KDKMaz — Lubomirski, T. (wyd.) (1863). *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*. Warszawa: Gazeta Polska.
- KDM — Piekosiński, F. (wyd.) (1876–1905). *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. I–IV. Kraków: AU.
- KDW I — Zakrzewski, I. (wyd.) (1877). *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1444*. I. Poznań: Bibliotheca Kornicensis.
- KDW IX — Gąsiorowski, A., Jasiński, T. (wyd.) (1990). *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. IX. Zawiera dokumenty nr 1075–1380 z lat 1426–1434. Poznań–Warszawa: PWN.
- Kowalczyk, E. (1992). *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*. *Kwartalnik Historyczny*, 99 (1), s. 33–58.
- Kowalczyk, E. (2003). *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą i Pisą)*. Warszawa: DiG.
- Kowalczyk-Heyman, E. (2013). *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą i Biebrzą)*. Warszawa: DiG.
- Kozierowski, S. (1916). *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*. II. P–Ż, Dodatek A–Ż. Poznań: PTPN.
- Kozierowski, S. (1922). *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*. II. M–Z. Poznań: PTPN.
- Kozierowski, S. (1939). *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski*. A. Nieistniejące miejscowości wielkopolskie. B. Uzupełnienie poprzednich tomów. Poznań: Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego.
- KUDP — Nowacki, J. (wyd.) (1950). *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*. Poznań: PTPN.
- Kuj — Ulanowski, B. (1888). *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*. *Archiwum Komisji Historycznej*, 4, s. 111–531.

- KZP — Kaczmarczyk, K., Rzyski, K. (wyd.) (1960). *Księga ziemska poznańska 1400–1407*. Poznań: PWN.
- LB — [Jan Długosz] (1863–1864). *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*. I–III. Wyd. Z. Przeździecki. Kraków: Kirchenmajer.
- Lehmann, W. P. (1986). *A Gothic Etymological Dictionary. Based on the third edition of Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache by Sigmund Feis*. Leiden: Brill.
- Leks — Lekszycki, J. (wyd.) (1887–1889). *Die ältesten großpolnischen Grodbücher*. I–II. Leipzig: S. Hirzel.
- Lites — Zakrzewski, I. (1890–1892). *Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum*. I–II. Poznań: Bibliotheca Kornicensis.
- LiV — *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*. 2. Ausg. Wiesbaden 2001: Harrassowitz.
- Lorentz, F. (1964). *Slawischen Namen Hinterpommerns (Pomorze Zachodnie)*. Berlin: Akademie Verlag.
- Lubin — *Pomeraniae et rerum in ea memorabilium brevis [...] descriptio E. Lubini*. (1618). [Amsterdam].
- LuMazXVI — Gieysztorowa, I., Żaboklicka, A. (wyd.) (1967–1971). *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*. I–II i indeksy do cz. I–II. Warszawa: Ossolineum.
- LuPom — Hoszowski, S. (wyd.) (1961). *Lustracja województwa pomorskiego*. Gdańsk: Gdańskie Tow. Naukowe.
- LuWlkpXVI — Tomczak, A., Chryzko-Włodarska, A., Włodarczyk, J. (wyd.) (1961–1964). *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*. I–II, indeksy do cz. I–II. Bydgoszcz: [Bydgoskie Tow. Naukowe].
- LuWlkpXVII/1 — Guldón, Z. (wyd.) (1967–1969). *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*. I–III. Wrocław–Bydgoszcz: Ossolineum.
- LuWlkpXVII/2 — Ohryzko-Włodarska, C. (wyd.) (1978). *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*. Cz. I. Wrocław [itd.]: Ossolineum.
- Łapicz, C. (1981). *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*. Warszawa [itd.]: PWN.
- Łęcz — Pawiński, A. (wyd.) (1897). *Księgi sądowe łączyckie od 1385 do 1419 r.* I–II. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.
- ŁLB — Łukowski, J. (wyd.) (1880–1881). *Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis* [J. Łaskiego]. Poznań: J. B. Lange.
- Maček, V. (1957). *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Academia.
- Majtán, M. (1972). *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov*. Bratislava: Veda.
- Malec, M. (2003). *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*. Warszawa: PWN.
- Mika — Mika, J. M. (przyg. do druku) (1960). *Opisy i lustracje Poznania XVI–XVIII wieku*. Poznań: PWN.
- MJČ — Profous, A., J. Svoboda, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. I–IV. Praha 1947–1957: Academia.
- MKsM — Włodarski, A. (wyd.) (1918). *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV i XVI w.* I. *Księga oznaczona nr 333 z lat 1417–1429*. Warszawa: Warszawskie Archiwum Główne. (1930). II. *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*. Warszawa: Warszawskie Archiwum Główne.
- MpPerthPoz — *Mappa szczegulna Woiewodztwa Poznanskiego zrzządzona [...] przez Karola de Perthées*. 1791.
- MpPerŁęcz — *Mappa szczegulna woiewodztwa Łęczyckiego zrzządzona [...] przez K. de Perthées*. 1793.
- MRP — Wierzbowski, T. (wyd.) (1905–1919). *Matricularum Regni Poloniae summaria*. I–V/1. Varsoviae: Typis Officinae C. Kowalewski.

- MStŚSI — Bělič, J. [i in.] (1978). *Malý staročeský slovník*. Praha: Academia.
- MTWIG — *Mapa topograficzna* (1935). Wojskowy Instytut Geograficzny [skala 1 : 100 000].
- MVPR — Klempin, R., Kratz, R. (Hrsg.) (1863). *Matrikeln und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaft vom XIV bis das XIX Jh.* Berlin: A. Bath.
- Mycawka, M. (2012). *Język polski XIV wieku. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wyd. UJ.
- Mycielski, J. (1902). *Księga Adresowa wszystkich Miejscowości w W. Ks. Poznańskim*. Poznań: Księgarnia Polska.
- Nitsche, P. (1964). *Die geographische Terminologie des Polnischen*. Köln–Graz: C. Böhlau Verlag.
- NKDMaz II — Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.) (1989). *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. II*. Wrocław: Ossolineum.
- NMPol — Rymut, K., Czopek-Kopciuch, B., Bijak, U. (red.) (1996–). *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany. I–*. Kraków: IJP PAN.
- Ostaszewski, J. (1938). *Szczygli Bród*. *Gazeta Mławska*, 2 (2), s. 2.
- PDCP — *Plan dzielnic centralnych m. Poznań*. (1956) Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- Plater — Plater, L. (1846). *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*. Wyd. J. Bobrowicz. Lipsk: Księgarnia Zagraniczna.
- Podlawska, D. (1990). *Nazwy miejscowe dawnego województwa poznańskiego. I–II*. Słupsk: WSP [oba tomy mają wspólną paginację].
- Pokorny IEW — Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München: Francke.
- Pospizylova, A. (1990). *Toponimia południowej Warmii (nazwy terenowe)*. Olsztyn: Wyd. Mazurskie.
- Potařuk, I. M. (2011). *Leksiko-semantična grupa 'boloto' v zahidnopodil's'kih govorkah*. *Studia Linguistica*, 5, s. 221–228.
- PPDC — *Poznań. Plan dzielnic centralnych*. (1958). Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- PRNG — *Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych*. Dane dostępne pod adresem <http://www.cod-gik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>
- Przybytek, R. (1993). *Ortsnamen baltischer Herkunft in südlichen Teil Ostpreussens*. Stuttgart: F. Steiner Verlag.
- PSMP I — *Plan stołecznego miasta Poznań*. (1938). Poznań [skala 1 : 10 000].
- PSMP II — *Plan stołecznego miasta Poznań*. (1948) [skala 1 : 10 000].
- PSUP — *Plan der Stadt und Umgebung von Posen, aufgenommen und gezeichnet in den Jahren 1860–1862 durch Crusius und Dietrich* [skala 1 : 25 000].
- PUB III/2 — Koeppen, H. (Hrsg.). (1958). *Preußisches Urkundenbuch. III/2 (1342–1345)*. Marburg: Scientia.
- Pułt — Ulanowski, B., Zachorowski, S. (1916). *Materiały do dziejów kollegiaty Pułtuskiej (1449–1601)*. *Archiwum Komisji Historycznej*, 10, s. 306–415.
- RegTeut II — Joachim, E., Hubatsch, W. (Hrsg.) (1949). *Regesta historico-diplomatica Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum 1198–1525. II. Regesta privilegiorum Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- RJAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jazika*. (1880–1976). I–XXIII. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

- Rog–Rusz — Rogalanka, A., Ruszczynska, T. (1978). Źródła kartograficzne do dziejów Poznania. Katalog wystawy. Poznań: Poznańskie Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne „Geopoz”.
- R o s p o n d, S. (1984). Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. Wrocław [itd.]: Ossolium.
- R y m u t, K. (1987). Nazwy miast Polski. Wyd. 2. Wrocław [itd.]: Ossolium.
- S c h m e t t a u — Schmettausche Karte von Pommern. (um 1789). Przedruk w: Historische Atlas von Pommern. 28 Blätter in Maßstab 1 : 50 000. Köln–Graz–Wien 1963: C. Böhlau Verlag.
- S c h ü t z, J. (1957). Die geographische Terminologie des Serbokroatischen. Berlin: Akademie Verlag.
- S e m k o w i c z, W. (2007). Paleografia łacińska. Wyd. 3. Kraków: Universitas.
- S G — Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (1880–1902). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. I–XV. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego.
- Š i m e k, F. (1947). Slovníček staré češtiny. Praha: Matice česká, Orbis.
- Skor X — Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. X. Województwo Poznańskie. (1926). Warszawa: GUS.
- SłupS — Słupski, Z. S. (1909). Skorowidz W. Ks. Poznańskiego [...]. Poznań: T. Bobowski.
- SM — Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. (1967). Warszawa: Wyd. Komunikacji i Łączności.
- S m o c z y Ń s k i, W. (2007). Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wilno: Wyd. Uniwersytetu Wileńskiego.
- Snazw — Rymut, K. (wyd.) (1992–1994). Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. I–X. Kraków: IJP PAN.
- SP — Sławski, F. (red.) (1974–). Słownik prasłowiański. I–. Wrocław: Ossolineum.
- SRNG — Slovar' russkikh narodnyh govorov. (1964–). I–. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- SSNO — Taszycki, W. (red.) (1965–1987). Słownik staropolskich nazw osobowych. I–VI (Suplement). VII: Suplement. Oprac. M. Malec. Wrocław [itd.]: Ossolineum.
- S u c h o d o ł s k a, E. (1980). Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248–1345. Warszawa–Łódź: PWN.
- S z o b e r, S. (1927). Postaciowe znaczenie praindoeuropejskich zdwojonych tematów czasownikowych typu stind. *jigāmi*, greck. βίβ̄αμ. W: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski I. [Kraków: Polska Akademia Umiejętności], s. 125–136.
- Tabella — Tabella miast, wsi, osad Królestwa polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności. (1827). I–II. Warszawa: Bióro Komissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi.
- T r a u t m a n n, R. (1910). Die altpreußischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- UN 93 — Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych. 93: Miasto Poznań i powiat poznański. (1966). Warszawa: Urząd Rady Ministrów.
- UNmasz — tzw. maszynopis profesorski z nazwami miejscowości i obiektów fizjograficznych. Cytowany maszynopis z nazwami powiatu Łowicz. Niepublikowany maszynopis obecnie w archiwum IJP PAN w Krakowie.
- V a i l l a n t, A. (1966). Grammaire comparée des langues slaves. III: Le verbe. Paris: Klincksieck.
- Vasmer REW III — Vasmer, M. (1958). Russisches etymologisches Wörterbuch. III. Heidelberg: C. Winter Verlag.
- VSOS — Kropilák, M. (red.) (1977–1978). Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I–III. Bratislava: Veda.
- VSSOP — Verzeichnis sämtlicher Ortschaften der Provinz Posen. (1907). Berlin: Reichsdruckerei.
- Warsz — Kuraszkiewicz, W., Wolff, A. (wyd.) (1950). Zapiski i rotty polskie XV–XVI w. z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej. Kraków: PAU.

- WąsOP — Wąsicki, J. (1957). Opis Poznania z 1793 r. Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, II (z. 2: 1956), s. 405–424.
- Wolff, A., Rzetelska-Feleszko, E. (1982). Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku. Warszawa: PWN.
- WRS — Kowalewicz, H., Kuraszkiewicz, W. (wyd.) (1959–1967). Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku. I–III. Poznań [etc.]: PWN.
- Zagórski, Z. (2008). Nazwy części miasta (dzielnic, osiedli, wsi, osad miejskich). W: Nazewnictwo geograficzne Poznania. Zbiór studiów. [Poznań]: Wyd. UAM, s. 29–164.
- Zajączk — Zajączkowski, S. i S.M. (1966–1970). Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 r. I–II. Łódź: Łódzkie Tow. Naukowe.
- Zakr I — Rybarski, A. (wyd.) (1920). Księga ziemska zakroczymska pierwsza 1423–1427. Warszawa: Tow. Naukowe Warszawskie.
- Zakr II — Tymieniecki, K. (wyd.) (1920). Księga ziemska zakroczymska druga 1434–1437. Warszawa: Tow. Naukowe Warszawskie.
- Zalewski — Zalewski, Z. (1929). Rozwój topograficzny miasta Poznania. W: Z. Zalewski (red.), Księga pamiątkowa miasta Poznania. Dziesięć lat pracy polskiego zarządu stołecznego miasta Poznania. Poznań: Magistrat Stołecznego Miasta Poznania, s. 33–50.
- Zierhoffer, K. (1957). Nazwy miejscowe północnego Mazowsza. Wrocław–Warszawa: Ossolineum.
- ŻDz XII–XIII — Pawiński, A. (wyd.) (1883). Polska XVI wieku pod względem geograficznym i statystycznym. I–II. Wielkopolska. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- ŻDz XVI — Pawiński, A. (wyd.) (1895). Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. V. Mazowsze. Warszawa: Gebethner i Wolff.

SUMMARY

...A VADO IN PRUTHENICO SINGURBRAST ET IN POLONICO SGERS NOMINATO...

The paper is devoted to the origin of a set of supposedly related Polish place names pointing to a Slavic proto-form **žbgŕb*. Its main results can be summarized as follows:

— The supposed topographic appellative is preserved in four to seven Polish, place or terrain names in Central and Northern Poland. Its precise meaning and etymology is not quite clear.

— Nevertheless, it cannot be excluded that a derivative of this rare word was preserved in Montenegro as *žagrica* ‘slope’, the exact proto-form of which, however, cannot be established with certainty for the moment. The Slovak place name *Žehra* could be related as well.

— An etymology is considered which attaches **žbgŕb* < **gigurja-* to the reduplicated root contained, e.g., in Old Indic *jigāti*.

— The name of a ford on the Orzyc river (northeastern Poland), attested in the middle 14th century as Old Prussian *Zingurbrast* and Old Polish *Żgierz* should be considered rather as an originally Slavic (Proto- or Old Polish) toponym.

Key words: Polish toponyms, Slavic topographic lexis, *Zgierz*, *Singurbrast*, *žagrica*